

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS
COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

EVROPSKI SUD ZA LJUDSKA PRAVA

VODIČ KROZ ČLAN 9

**SLOBODA MIŠLJENJA, SAVESTI
I VEROISPOVESTI**

SAVET EVROPE

Izdavači ili organizacije koji žele da prevedu i/ili reprodukuju celinu ili deo ovog izveštaja, kao štampanu ili elektronsku publikaciju, treba da se obrate na adresu publishing@echr.coe.int da bi se upoznali s modalitetima dobijanja saglasnosti.

© Savet Evrope/Evropski sud za ljudska prava, 2015

Ovaj dokument se može skinuti sa sledeće adrese : www.echr.coe.int (Jurisprudence – Analyse jurisprudentielle – Guide sur la jurisprudence).

Ovaj dokument je pripremljeno Odeljenje za istraživanje i biblioteke, u okviru Direkcije za pravne poslove i ne obavezuje Sud. Tekst je dovršen 1. septembra 2015 ; moguće su manje redaktorske izmene.

Pratite tviiter nalog Suda <https://twitter.com/echrpublication> na kojem se postavljaju obaveštenja o najnovijim publikacijama.

Ovaj prevod je objavljen u okviru dogovora Saveta Evrope i Evropskog suda za ljudska prava, a za njega isključivu odgovornost snosi prevodilac.

SADRŽAJ

UPOZORENJE ČITAOCU	4
UVOD	5
I. OPŠTA NAČELA I PRIMENLJIVOST	6
1. <i>Značaj člana 9 Konvencije u demokratskom društvu i locus standi verske organizacije</i>	6
2. <i>Uverenja koja štiti član 9</i>	6
3. <i>Pravo na određeno uverenje i pravo na njegovo ispoljavanje</i>	9
4. <i>Negativne i pozitivne obaveze države</i>	13
a) MEŠANJA U UŽIVANJE ZAŠTIĆENIH PRAVA I NJIHOVA OPRAVDANOST	13
b) POZITIVNE OBAVEZE DRŽAVA POTPISNICA	15
5. <i>Preklapanje garancija iz člana 9 i drugih odredbi Konvencije</i>	16
II. KONKRETNA PONAŠANJA ZAŠTIĆENA ČLANOM 9	17
1. <i>Negativni aspekt</i>	17
a) PRAVO DA SE NE PRAKTIKUJE NEKA RELIGIJA I DA SE NE OBELODANJUJU SVOJA UVERENJA	17
b) PRIGOVOR SAVESTI : PRAVO DA SE NE POSTUPA PROTIVNO SVOJOJ SAVESTI I SVOJIM UVERENJIMA	19
2. <i>Pozitivni aspekti</i>	21
a) OPŠTA NAČELA.....	21
b) SLOBODA VEROISPOVESTI I ZDRAVSTVENA PITANJA	22
c) PRIDRŽAVANJE PRAVILA ISHRANE	23
d) NOŠENJE VERSKE ODEĆE I SIMBOLA	23
e) SLOBODA VERPOISPOVESTI, PORODICA I VASPITANJE DECE.....	27
f) PROPOVEDANJE I PROZELITIZAM	30
g) SLOBODA VERSKOG KULTA	31
h) BOGOMOLJE I VERSKI OBJEKTI.....	33
3. <i>Sloboda veroispovesti i imigracija</i>	36
a) BORAVAK I ZAPOSŁJAVANJE STRANACA NA NACIONALNOJ TERITORIJ I SLOBODA VEROISPOVESTI.....	36
b) PROTERIVANJE U NEKU ZEMLJU KOJA NE POŠTUJE SLOBODU VEROISPOOVESTI	37
III. OBAVEZE DRŽAVE KAO GARANTA SLOBODE VERPOISPOVESTI	38
1. <i>Negativne obaveze : obaveza neometanja normalnog rada verskih organizacija</i> ...	38
a) PRAVNI STATUS VERSKIH ORGANIZACIJA U DRŽAVAMA UGOVORNICAMA	38
b) PRIZNAVANJE, REGISTROVANJE I RASPUŠTANJE VERSKIH ORGANIZACIJA	39
c) KORIŠĆENJE OD STRANE DRŽAVE OMALOVAŽAVAJUĆIH IZRAZA ZA NEKU VERSKU ZAJEDNICU	44
d) FINANSIJSKE I PORESKE MERE	45
e) MERE PROTIV POLITIČKIH STRANAKA VERSKE INSPIRACIJE	51
2. <i>Negativne obaveze : poštovanje autonomije verskih organizacija</i>	52
a) NAČELO AUTONOMIJE VERSKIH ORGANIZACIJA	52
b) MEŠANJE DRŽAVE U UNUTAR- ILI MEĐUKONFESIONALNE SUKOB E	53
c) SUKOB I IZMEĐU VERSKIH ORGANIZACIJA I NJIHOVIH ČLANOVA (VERNIKA I VERSKIH SLUŽBENIKA)	56
d) SUKOB I IZMEĐU VERSKIH ORGANIZACIJA I NJIHOVIH SLUŽBENIKA	57
3. <i>Pozitivne obaveze</i>	61
a) ZAŠTITA OD FIZIČKIH, VERBALNIH ILI SIMBOLIČKIH NAPADA OD STRANE TREĆIH LICA	61
b) RELIGIJA NA RADNOM MESTU, U VOJSKI I U SUDNICI.....	63
c) SLOBODA VEROISPOVESTI ZATVORENIKA.....	65
SPISAK NAVOĐENIH SLUČAJEVA.....	68

Član 9

Član 9

1. « Svako ima pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti; ovo pravo uključuje slobodu promene vere ili uverenja i slobodu čoveka da, bilo sam ili zajedno s drugima, javno ili privatno, ispoljava veru ili uverenje molitvom, propovedi, običajima i obredom.

2. Sloboda ispovedanja vere ili ubeđenja može biti podvrgnuta samo onim ograničenjima koja su propisana zakonom i neophodna u demokratskom društvu u interesu javne bezbednosti, radi zaštite javnog reda, zdravlja ili morala, ili radi zaštite prava i sloboda drugih.»

UPOZORENJE ČITAOCU

U ovom vodiču predstavljena je sudska praksa organa Konvencije (presude i odluke Evropskog suda za ljudska prava, odluke i izveštaji Evropske komisije za ljudska prava) u vezi sa članom 9 Konvencije. U njemu je pokriven period od 1957. do 1. septembra 2015.

Međutim u izveštaju se ne spominju :

- slučajevi u vezi sa članom 9 koji su okončani brisanjem sa spiska predmeta ili odlukom o neprihvatljivosti iz formalnih razloga (kao što su neiscrpljenost domaćih pravnih lekova, nepoštovanje pravila šest meseci ili nespojivost *ratione temporis*) ;
- jednostavni slučajevi koji se ponavljaju (na primer, odluke protiv Turske u slučajevima tipa [Kalaç](#)) ;
- sudska praksa koja je izgubila relevantnost nakon nekog jasnog i nedvosmislenog zaokreta sudske prakse (na primer, slučajevi prigovora savesti na služenje vojnog roka koji su ranije razmatrani u presudi [Bayatyan protiv Jermenije](#)).

Korišćene su sledeće skraćenice :

- « Komisija » – Evropska komisija za ljudska prava, Ukinuta Protokolom br. 11 uz Konvenciju od 1. novembra 1998 ;
- « *Godišnjak* » – Godišnjak Evropske konvencije o ljudskim pravima ;
- « DR » – Zbirka odluka i izveštaja Komisije.

UVOD

1. Sloboda mišljenja, savesti i veroispovesti jedno je od osnovnih prava koje štite ne samo Evropska konvencija o ljudskim pravima (u daljem tekstu : « Konvencija »), već i brojni domaći, međunarodni i evropski propisi.

2. Prema članu 9 Konvencije,

1. « Svako ima pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti; ovo pravo uključuje slobodu promene vere ili uverenja i slobodu čoveka da, bilo sam ili zajedno s drugima, javno ili privatno, ispoljava veru ili uverenje molitvom, propovedi, običajima i obredom.

2. Sloboda ispovedanja vere ili ubeđenja može biti podvrgnuta samo onim ograničenjima koja su propisana zakonom i neophodna u demokratskom društvu u interesu javne bezbednosti, radi zaštite javnog reda, zdravlja ili morala, ili radi zaštite prava i sloboda drugih.»

3. Član 2 Protokola br.1 uz Konvenciju odnosi se na jedan poseban aspekt slobode veroispovesti, to jest na pravo roditelja da svojoj deci obezbede obrazovanje u skladu s njihovim verskim uverenjima:

« Niko ne može biti lišen prava na obrazovanje. U vršenju svih svojih funkcija u oblasti obrazovanja i nastave država poštuje pravo roditelja da obezbede obrazovanje i nastavu koji su u skladu s njihovim verskim i filozofskim uverenjima»-

4. Član 9 se često navodi u kombinaciji sa članom 14 Konvencije kojim se zabranjuje diskriminacija, između ostalog, na osnovu veroispovesti ili mišljenja :

« Uživanje prava i sloboda predviđenih u ovoj Konvenciji obezbeđuje se bez diskriminacije po bilo kom osnovu, kao što su pol, rasa, boja kože, jezik, veroispovest, **političko ili drugo mišljenje**, nacionalno ili socijalno poreklo, veza s nekom nacionalnom manjinom, imovno stanje, rođenje ili drugi status.»

5. Izvan Konvencije, sloboda mišljenja, savesti i veroispovesti sastavni je deo, sasvim prirodno, osnovnih prava koja štiti i Organizacija Ujedinjenih Nacija. Tako, prema članu 18 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, svako ima pravo na slobodu mišljenja, savesti i veroispovesti; to pravo podrazumeva slobodu veroispovesti ili prihvatanja neke veroispovesti ili nekog uverenja po sopstvenom izboru, kao i slobodu ispoljavanja svoje vere ili svojih uverenja, individualno ili u zajednici, javno ili privatno, molitvom i vršenjem obreda, običajima i nastavom. Niko ne može biti predmet prinude koja bi predstavljala ugrožavanje slobode veroispovesti odnosno prihvatanja neke veroispovesti ili uverenja po sopstvenom izboru. Na slobodu ispoljavanja svoje veroispovesti odnosno svojih uverenja mogu se primeniti samo ona ograničenja koja su predviđena zakonom i koja su neophodna radi zaštite bezbednosti, poretka i javnog zdravlja, ili morala, odnosno osnovnih sloboda i prava drugih. Osim toga, članom 18 se precizira *in fine* da se države potpisnice ovog Pakta obavezuju na poštovanje slobode roditelja, odnosno zakonskih staratelja, da svojoj deci obezbede versku ili moralnu pouku u skladu s njihovim sopstvenim uverenjima. U članu 26 Pakta izraženo je opšte načelo nediskriminacije koje se upravo odnosi na veroispovest.

6. Načelo slobode veroispovesti pojavljuje se takođe u izvesnom broju drugih tekstova, posebno u Međunarodnoj konvenciji o pravima deteta u kojoj je to načelo utvrđeno u njenom članu 14. Isto tako, u članu 12 Američke konvencije o ljudskim pravima naznačeno je da svako ima pravo na slobodu savesti i veroispovesti. To pravo podrazumeva slobodu da se zadrži svoja veroispovest odnosno svoja verovanja, ili da se promene veroispovest ili verovanja, kao i slobodu da se propoveda i šire svoja vera ili svoja verovanja, pojedinačno ili kolektivno, javno ili privatno. Ni na koga se ne mogu primenjivati mere prinude kojima bi se ograničavala sloboda zadržavanja svoje veroispovesti ili svojih verovanja ili promene svoje veroispovesti odnosno svojih verovanja. Sloboda ispoljavanja svoje veroispovesti ili svojih verovanja može biti predmet samo onih ograničenja koja su predviđena zakonom i neophodna zbog javne bezbednosti, zaštite poretka, javnog zdravlja ili morala odnosno radi zaštite prava i slobode drugih. Najzad, u članu 12 Američke konvencije precizira se da roditelji i, eventualno, staratelji, imaju pravo da njihova deca imaju versko vaspitanje u skladu s njihovim sopstvenim uverenjima.

7. Povelja osnovnih prava Evropske Unije takođe štiti slobodu mišljenja, savesti i veroispovesti na isti način kao i Konvencija (član 10 Povelje). Njom se takođe garantuje roditeljima pravo «(...) kao i pravo da obezbede obrazovanje i nastavu za svoju decu u skladu s njihovim verskim, filozofskim i pedagoškim uverenjima, poštuju se u skladu sa domaćim zakonima koji regulišu vršenje tog prava» (član 14 § 3).

8. Evropski sud za ljudska prava (u daljem tekstu : Sud) u više navrata je isticao značaj slobode mišljenja, savesti i veroispovesti. Generalno, sloboda mišljenja, savesti i veroispovesti smatra se jednim od temeljnih stubova demokratskog društva, a posebno sudije vide u slobodi veroispovesti jedan vitalni element formiranja identiteta vernika i njihovog shvatanja života. Zapravo, Sud je slobodu veroispovesti uzdigao do ranga suštinskog prava Konvencije, najpre posredno, a zatim neposrednije.

9. Treba istaći da je tokom poslednjih petnaest godina broj slučajeva koje je Sud razmatrao iz ugla člana 9 neprestano rastao; taj trend se objašnjava posebno sve većom ulogom religije i srodnih pitanja u sociopolitičkom diskursu.

I. OPŠTA NAČELA I PRIMENLJIVOST

1. Značaj člana 9 Konvencije u demokratskom društvu i locus standi verske organizacije

10. Sloboda mišljenja, savesti i veroispovesti, zaštićena članom 9 Konvencije, predstavlja jedan od temeljnih stubova «demokratskog društva» u smislu Konvencije. Ona se, u svojoj religioznoj dimenziji, pojavljuje kao jedan od najsuštinskih elemenata identiteta vernika i njihovog shvatanja života, ali ona predstavlja takođe dragocenu dobrobit i za ateiste, agnostike, skeptike ili za ravnodušne. U pitanju je sam pluralizam – s mukom osvajan tokom vekova – jednako bitan za takvo društvo. Ta sloboda podrazumeva, konkretno, i slobodu pristupanja ili nepristupanja nekoj religiji i slobodu njenog praktikovanja ili nepraktikovanja (*Kokkinakis protiv Grčke*, § 31 ; *Buscarini i drugi protiv San-Marina* [GC], § 34).

11. Verska organizacija ili njen institucionalni organ mogu, kao takvi, da u ime svojih vernika vrše prava garantovana članom 9 Konvencije (*Cha'are Shalom Ve Tsedek protiv Francuske* [GC], § 72; *Leela Förderkreis e.V. i drugi protiv Nemačke*, § 79). Stoga, neka optužba koju izrekne neka verska organizacija ili njen institucionalni organ tvrdeći da je povređen kolektivni aspekt slobode veroispovesti njenih vernika, kompatibilna je *ratione personae* s Konvencijom, a organizacija odnosno njen organ mogu tvrditi da su «žrtve» te povrede u smislu člana 34 Konvencije.

12. Naprotiv, kad je reč o odbijanju obnavljanja registracije neke već priznate verske organizacije, i sve dok ta organizacija ima pravni kapacitet podnošenja predstavke Stazburu u sopstveno ime, njeni članovi ne mogu tvrditi da su žrtve neke povrede slobode veroispovesti u svom pojedinačnom kapacitetu, budući da se sporna mera odnosi na versku organizaciju kao pravno lice a ne na njene članove kao pojedince. Njihova optužba po osnovu člana 9 nije dakle kompatibilna *ratione personae* s Konvencijom (*Moskovski Jehovini svedoci protiv Rusije*, § 168).

13. Ako neko **pravno lice** i može da tvrdi da je žrtva neke povrede njene slobode *mišljenja* i *veroispovesti*, ono ne može, kao takvo, da vrši pravo na slobodu *savesti* (*Kontakt-Information-Therapie i Hagen protiv Austrije*).

2. Uverenja koja štiti član 9

14. Izraz «religija» nije definisan ni u članu 9, niti u sudskoj praksi Suda. Taj izostanak definicije sasvim je logičan jer bi takva jedna definicija morala biti istovremeno dovoljno fleksibilna da bi obuhvatila svu raznovrsnost religija u svetu (velikih i malih, drevnih i novih, teističkih i neteističkih), i dovoljno precizna da bi mogla da se primenjuje na konkretne slučajeve – što je previše delikatan, čak nemoguć zadatak. S jedne strane, polje primene člana 9 veoma je široko : njim se štite kako verska mišljenja i uverenja, tako i ona koja nisu verska. S druge strane, **sva mišljenja odnosno uverenja ne**

ulaze nužno u to polje primene, a izraz «prakse» koji je upotrebljen u članu 9 § 1 pokriva sva činjenja koja su motivisana ili su pod uticajem neke religije ili nekog uverenja (*Pretty protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, § 82).

15. Naime, da bi na neko lično ili kolektivno uverenje moglo da se odnosi pravo na «slobodu mišljenja, savesti i veroispovesti», ono treba da dostigne **dovoljan stepen snage, ozbiljnosti, celovitosti i značaja**. Ako pretpostavimo da je takav uslov ispunjen, dužnost neutralnosti i nepristrasnosti države nespojiva je s bilo kakvom njenom moći ocenjivanja legitimnosti dotičnih uverenja odnosno načina na koji se ona izražavaju (*Eweida i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, § 81). Stoga Sud nije nadležan za izjašnjavanje po čisto teološkim pitanjima niti za utvrđivanje, s odgovarajućim autoritetom, kakva su uverenja, načela i zahtevi ove ili one religije. (*Kovaļkovs protiv Letonije* (odl.), § 60).

16. Organi Konvencije priznali su eksplicitno ili implicitno da se garancije iz člana 9 § 1 Konvencije primenjuju :

- a) na «velike» odnosno «stare» religije u svetu koje postoje već milenijumima ili stolicima na primer:
- alevizam (*Sinan Işık protiv Turske; Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı protiv Turske*);
 - budizam (*Jakóbski protiv Poljske*);
 - različite hrišćanske veroispovesti (između mnogih drugih i *Sviato-Mykhailivska Parafiya protiv Ukrajine; Savez crkava « Riječ života » i drugi protiv Hrvatske*);
 - hinduizam u svojim različitim oblicima (*Kovaļkovs protiv Letonije* (odl.));
 - Islam (*Hassan i Tchaouch protiv Bugarske* [GC]; *Leyla Şahin protiv Turske* [Veliko veće]);
 - judaizam (*Cha'are Shalom Ve Tsedek protiv Francuske* [GC]; *Francesco Sessa protiv Italije*);
 - sikizam (*Phull protiv Francuske* (odl.); *Jasvir Singh protiv Francuske* (odl.));
 - taoizam (*X. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.));
- b) na nove ili relativno nove religije, na primer :
- aumizam Mandaroma (*Udruženje vitezova zlatnog lotosa protiv Francuske*);
 - pokret Bhagwan Shree Rajneesh, zvan Osho (*Leela Förderkreis e.V. i drugi protiv Nemačke*);
 - Crkva ujedinjenja velečasnog Sun Myung Moona (*Nolan i K. protiv Rusije; Boychev i drugi protiv Bugarske*);
 - mormonizam ili Crkva Isusa Hrista Svetaca poslednjih dana (*The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints protiv Ujedinjenog Kraljevstva*);
 - raelijanski pokret (*F.L. protiv Francuske* (odl.));
 - neopaganizam (*Ásatrúarfélagið protiv Islanda* (odl.));
 - religija zvana Santo Daime čiji obredi podrazumvaju upotrebu halucinogene supstance zvane «ayahuasca» (*Fränklin-Beentjes i CEFLU-Luz da Floresta protiv Holandije* (odl.));
 - Jehovini svedoci (*Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas i drugi protiv Austrije; Moskovski Jehovini svedoci protiv Rusije*);
- c) na različita celovita i iskrena filozofska uverenja, na primer :
- pacifizam (*Arrowsmith protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, § 69);
 - protivljenje načelu služenja vojnog roka (*Bayatyan protiv Jermenije* [GC]);

- veganizam i odbijanje kontakta s proizvodima životinjskog porekla ili proizvoda testiranim na životinjama (*W. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.));
- protivljenje abortusu (*Knudsen protiv Norveške* (odl.) n° 11045/84, o. Komisije od 8. marta 1985, DR 42, s. 258 ; *Van Schijndel i drugi protiv Holandije*, (odl.) ;
- mišljenja lekara o alternativnoj medicini, budući da takva mišljenja predstavljaju oblik ispoljavanja medicinske filozofije (*Nyyssönen protiv Finske* (odl.) ;
- uverenje da brak između muškarca i žene predstavlja doživotnu zajednicu, i odbijanje homoseksualnih zajednica (*Eweida i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva*).

17. Isto tako, može se reći da odgovor na pitanje da li neka aktivnost u potpunosti ili delimično inspirisana nekim verovanjem ili nekom filozofijom, ali **u potpunosti lukrativna**, može uživati zaštitu koju garantuje član 9, još nije sasvim jasan. Komisija je odlučila da neko privredno društvo sa ograničenom odgovornošću, kao pravno lice potpuno lukrativne prirode – čak i ako njim upravlja neko filozofsko udruženje – ne može uživati prava iz člana 9 niti se pozivati na njih (*Preduzeće X. protiv Švajcarske* (odl.); *Kustannus OY Vapaa Ajattelijä AB i drugi protiv Finske* (odl.)). Komisija je takođe odlučila da se članom 9 ne štite propovedanja navodno verskih uverenja koja se pojavljuju kao «argumenti» prodaje u oglasima čisto komercijalne prirode, a koje drži neka verska grupa. U tom pogledu Komisija je uspostavila razliku između oglasa čiji je cilj jedino da informiše ili da opisuje, i komercijalnih oglasa kojima se nude artikli za prodaju. Samom činjenicom da neki oglas spada u tu poslednju kategoriju – čak i ako se može odnositi na religiozne predmete od suštinskog značaja u pogledu neke posebne potrebe – izjave verske sadržine više izražavaju želju za prodajom neke robe u lukrativne svrhe nego što predstavljaju neku versku praksu. U jednom konkretnom slučaju, Komisija je odbila da pruži zaštitu iz člana 9 jednom reklamnom oglasu za «e-metar» odnosno «elektrometar Hubbard», koji su sankcionisali organi zaštite potrošača (*X. i Church of Scientology protiv Švedske* (odl.)).

18. Međutim u nekim skorijim slučajevima, izgleda da su Komisija i Sud ostavili otvoreno pitanje da li se član 9 primenjuje na neku lukrativnu *aktivnost* koju obavlja neka verska organizacija (pitanje pokrenuto u *Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı protiv Turske*; za plaćene kurseve joge, videti *Udruženje Sivananda de Yoga Vedanta protiv Francuske* (odl.)).

19. U tom pogledu, kvalifikovanje **scientologije** kao «religije» unosi kontroverze unutar država ugovornica. Komisija se nije izričito bavila tim problemom jer su predmetne predstavke u svakom slučaju bile odbijane iz drugih razloga (*X. i Church of Scientology protiv Švedske*, (odl.); *Church of Scientology i drugi protiv Švedske* (odl.); *Scientology Kirche Deutschland e.V. protiv Nemačke* (odl.)). Međutim, u bar prvom i trećem od poslednja tri navedena slučaja, čini se da je Komisija implicitno prihvatila da je Scijentološka crkva «verska grupa».

20. Što se tiče Suda, neposredno suočenog s problemom scijentologije, on je taj problem prepustio stavu organa vlasti tužene države. U jednom slučaju odbijanja ruskih državnih organa da registruju Scijentološku crkvu kao pravno lice, Sud je izjavio da nije na njemu da u apstraktnom smislu odlučuje o tome da li neki skup uverenja i za njih vezanih praksi mogu ili ne mogu da se smatraju kao «religija» u smislu člana 9. U konkretnom slučaju, lokalni scijentološki centar bio je prvobitno registrovan kao nereligiozna organizacija, da bi najzad bio raspušten uz obrazloženje da je njegova delatnost «verskog karaktera». Što se tiče Scijentološke crkve, domaći državni organi (uključujući i sudove) uvek su je tretirali kao versku organizaciju. U takvim okolnostima Sud je ocenio da se član 9 Konvencije može primeniti na slučaj koji mu je pripao na rešavanje (*Kimlyä i drugi protiv Rusije*, §§ 79-81; videti takođe *Moskovska scijentološka crkva protiv Rusije*, § 64). U jednom drugom slučaju, isti tip mešanja zasnivao se delimično na jednom izveštaju veštaka po kome aktivnost sporne grupe nije verske prirode. Međutim, Sud je istakao da je to mešanje države usledilo primenom jedne zakonske odredbe koja se odnosi samo na verske organizacije; član 9 je dakle sasvim mogao biti primenjen (*St Petersburgska scijentološka crkva i drugi protiv Rusije*, § 32).

21. Što se tiče **ateizma**, Komisija je razmotrila optužbe nekih ateista na planu člana 9 (*Angeleni protiv Švedske* (odl.)). U jednom nešto drugačijem kontekstu, Komisija je izjavila da se ta struja mišljenja «koja samo izražava izvesnu metafizičku koncepciju čoveka, koja uslovljava njegovo poimanje sveta i opravdava njegovo delovanje», ne može validno razlikovati od nekog verskog kulta u klasičnom smislu; država stoga nije imala osnov da mu prizna pravni status koji bi bio korenito različit od statusa verskih kultova (*Unija ateista protiv Francuske*, § 79). Uostalom, Sud je jasno stavio do znanja da sloboda mišljenja, savesti i veroispovesti predstavlja «dragocenu dobrobit za ateiste, agnostike, skeptike ili one ravnodušne» (*Kokkinakis protiv Grčke*, § 31).

22. Sud se još nije izjasnio o primenljivosti člana 9 na **slobodno zidarstvo-masoneriju**; to pitanje je prečutno ostavljeno otvorenim (*N.F. protiv Italije*, §§ 35-40).

3. Pravo na određeno uverenje i pravo na njegovo ispoljavanje

23. Član 9 § 1 Konvencije sastoji se od dva dela, koji se odnose, prvi, na pravo da se *ima* neko uverenje i, drugi, na pravo da se ono *ispoljava* :

- a) pravo da se **ima** bilo kakvo intimno uverenje (versko ili ne) i da se promeni veroispovest ili uverenje. To pravo je **apsolutno i bezuslovno**; država se u to ne može da meša – na primer, da pojedincu diktira u šta treba da veruje ili da preuzima mere kako bi pojedinca prinudila da promeni svoja uverenja (*Ivanova protiv Bugarske*) ;
- b) pravo da pojedinac svoja verovanja **ispoljava** sam i privatno, ali i da ta verovanja praktikuje s drugima i javno. To pravo **nije apsolutno** : pošto ispoljavanje svojih verskih uverenja može imati posledice po druge, autori Konvencije su uz taj deo slobode veroispovesti ostavili određene rezerve u drugom stavu člana 9. U njemu se ističe da svako ograničavanje slobode ispoljavanja svoje religije mora biti predviđeno zakonom i neophodno, u demokratskom društvu, radi postizanja jednog ili više legitimnih ciljeva koji su u njemu izraženi (*Eweida i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, § 80). Drugim rečima, ograničenja predviđena u drugom stavu člana 9 odnose se samo na pravo *ispoljavanja* neke religije ili nekog uverenja, a ne na pravo da se ono *ima* (*Ivanova protiv Bugarske*, § 79).

24. Članom 9 § 1 garantuje se «sloboda ispoljavanja svoje religije ili svojih uverenja (...) javno ili privatno». A ta dva dela se ne mogu smatrati alternativama - «javno ili privatno» - kao da se međusobno isključuju ili kao da se državnim organima ostavlja izbor; tom formulacijom se samo podseća da se religija može praktikovati u jednom ili u drugom obliku (*X. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)).

25. Čak pod pretpostavkom da je neko uverenje dostiglo traženi stepen snage i značaja, svako činjenje inspirisano, motivisano tim uverenje ili pod njegovim uticajem ne može se smatrati kao da predstavlja «ispoljavanje». **Tako, neko činjenje ili nečinjenje koje nije neposredan izraz nekog uverenja, ili koje je tek u dalekoj vezi s nekim verskim načelom, izmiče zaštitu iz člana 9 § 1. Da bi se moglo kvalifikovati kao «ispoljavanje» u smislu člana 9, predmetno činjenje mora biti usko povezano s određenom religijom odnosno s određenim uverenjem.** Obredni činovi i činovi pobožnosti vezani za praktikovanje neke religije ili nekog uverenja u nekom opštepriznatom obliku predstavljali bi primer za to. Međutim, ispoljavanje neke religije ili nekog uverenja ne ograničava se na činjenja tog tipa: postojanje dovoljno uske neposredne veze između nekog činjenja i uverenja iz kog to činjenje proističe mora se utvrđivati s obzirom na okolnosti u svakom konkretnom slučaju. Ne traži se od onog ko tvrdi da neki čin potiče iz njegovog prava na slobodu ispoljavanja svoje religije ili svojih uverenja da utvrđuje da je postupao u skladu s nekom zapovešću predmetne religije (*Eweida i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, § 82; *S.A.S. protiv Francuske* [GC], § 55).

26. Zato, po pravilu, domaći organi nemaju osnov da sumnjaju u **iskrenost uverenja** na koja se poziva neki pojedinac ne potkrepljujući svoj stav stvarnim i ubedljivim dokazima. Sud je stoga odbacio sledeće prigovore tuženih vlada:

- prigovor francuske vlade koja je tvrdila da podnositeljica predstavke koja se izjašnjava kao aktivna muslimanka koja želi da nosi u javnosti burku i nikab (delove odeće koji pokrivaju lice) nije dokazala da je muslimanske veroispovesti i da želi da nosi predmetnu odeću iz verskih

razloga. Osim toga, prema shvatanju Suda, činjenica da nošenje takve odeće praktikuje manjina muslimanki nema efekta na pravnu kvalifikaciju te činjenice (*protiv Francuske* [GC], § 56);

- prigovor letonske vlade koja je tvrdila da podnosilac predstavke, inače zatvorenik, nije *Vaishnava* (pristalica višnu verzije hinduizma) uz obrazloženje da je bio izabrao da ide na kurs Biblije i da formalno ne pripada lokalnom ogranu Međunarodnog društva za svesnost Krišne (*Kovalkovs protiv Letonije* (odl.), § 57), kao i gotovo identičan prigovor rumunske vlade koja je tvrdila da se podnosilac predstavke verovatno izjasnio kao budista da bi dobijao bolju hranu u zatvoru (*Vartic protiv Rumunije* (n° 2), § 46).

27. Međutim, u izuzetnim slučajevima, organi Konvencije su prihvatili **mogućnost da se posumnja u iskrenost navodnih verskih uverenja nekog lica**. Naravno, kao što je već rečeno, nije na Sudu da ocenjuje legitimnost ovog ili onog verskog uverenja ili da sumnja u osnovanost nekog posebnog tumačenja ovog ili onog verskoig uverenja ili religiozne prakse. Sud nije pozvan da ulazi u diskusije o prirodi i značaju individualnih uverenja, jer ono što neki pojedinac smatra svetinjom, može se ispostaviti kao besmislica ili kao nešto odvratno u očima drugih; nikakav pravni ili logički argument se ne može upotrebiti za pobijanje tvrdjenja nekog vernika po kome neka konkretna praksa predstavlja značajan element njegovih verskih dužnosti. To, međutim, ne sprečava Sud da konstatuje određeno činjenično stanje da bi utvrdio da li su religiozni zahtevi nekog podnosioca predstavke zaista ozbiljni i iskreni (*Skugar i drugi protiv Rusije* (odl.)).

28. Tako su organi Konvencije odbili da priznaju iskrenost navodnih verskih uverenja podnosilaca predstavki:

- u slučaju jednog zatvorenika koji je želeo da bude upisan u zatvorsku evidenciju kao pristalica religije «*Wicca*». Komisija je ocenila da je razumno, kad je takav podatak praćen određenim privilegijama i olakšicama za zainteresovanog, zahtevati da se deklarirana religija može identifikovati; međutim, podnosilac predstavke nije izložio ni jednu činjenicu koja bi omogućila da se utvrdi objektivno postojanje takve religije (*X. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)).
- u slučaju disciplinskih sankcija izrečenih jednom podnosiocu predstavke, zaposlenog u javnom preduzeću elektrotribucije koji se deklarirao kao musliman, da bi mogao da odsustvuje s posla dva puta u toku iste godine, prilikom muslimanskih verskih praznika. Domaći sudovi su prihvatili da zakon garantuje građanima muslimanske veroispovesti pravo na plaćeno odsustvo u dane njihovih verskih praznika; međutim, u tom posebnom slučaju podnosioca predstavke, iskrenost njegove deklarirane verske pripadnosti bila je sumnjiva jer on nije poznao ni osnovne postavke islama i jer je ranije uvek proslavljao hrišćanske praznike. Domaći sudovi su, dakle, zaključili da, kad se zakonom uspostavljaju neka posebna privilegija ili neko posebno oslobađanje od obaveza za članove neke verske zajednice – pogotovo u oblasti radnih odnosa – nije u suprotnosti sa članom 9 da se od zainteresovanog zahteva da pruži makar neki minimalan dokaz o stvarnom karakteru njegove pripadnosti toj zajednici da bi mogao da uživa taj poseban tretman (*Kosteski protiv Bivše Jugoslovenske Republike Makedonije*, § 39).

29. Organi Konvencije su **odbili da pruže zaštitu iz člana 9 § 1** (što ne znači da iste optužbe nisu mogle eventualno da budu razmatrane na terenu nekih drugih odredaba Konvencije):

- jezičkoj slobodi, konkretno pravu na korišćenje jezika po svom izboru u obrazovanju i administraciji (*Dvadeset tri stanovnika Alseberg-a i Beersel-a protiv Belgije* (odl.); *Stanovnici Leeuw-St Pierre-a protiv Belgije* (odl.)) ;
- odbijanju glasanja na parlamentarnim ili predsedničkim izborima u zemlji gde je učestvovanje u glasanju obavezno (*X. protiv Austrije* (odl.), n° 1718/62; *X. protiv Austrije* (odl.)) ;
- želji jednog podnosioca predstavke da mu se «ponište» njegovo krštenje i krizmanje (*X. protiv Islanda* (odl.)) ;

- čoveku koji je odbio da zaključi brak sa svojom prijateljicom u formi koju propisuje građansko pravo, zahtevajući istovremeno od države da prizna njihovu vezu kao važeći brak (*X. protiv Nemačke* (odl.)) ;
- zahtevu jednog zatvorenika budiste da šalje članke namenjene objavljivanju u jednom budističkom časopisu, pošto zainteresovani nije pokazao po čemu praktikovanje njegove religije podrazumeva objavljivanje takvih članaka (*X. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)) ;
- deljenju letaka koji su, iako nadahnuti idejama pacifizma, podsticali vojna lica na udaljavanje bez dozvole ili na kršenje vojne discipline (*Arrowsmith protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, §§ 74-75 ; *Le Cour Grandmaison i Fritz protiv Francuske* (odl.)) ;
- želji da se njegov pepeo razveje po njegovom imanju da ne bi bio sahranjen na groblju sa hrišćanskim simbolima (*X. protiv Nemačke* (odl.)) ;
- zahtevu jednog zatvorenika da mu se prizna status «političkog zatvorenika», kao i njegovom odbijanju da radi u zatvoru, da nosi zatvorsku uniformu i da čisti svoju ćeliju (*McFeeley i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)) ; *X. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)) ;
- odbijanju jednog vernika jevrejina da svojoj bivšoj supruzi izda *guett* (pismo o otpustu iz braka) nakon građanskog razvoda braka, što bi mu omogućilo da se ponovo venča po verskom obredu (*D. protiv Francuske* (odl.)) ;
- odbijanju jednog lekara da se uključi u profesionalni režim starosnog osiguranja (*V. protiv Holandije* (odl.)) ;
- želji jednog udruženja da zatvorenicima pruža pravne savete i da brine o njihovim interesima iz idealističkih motiva (*Vereniging Rechtswinkels Utrecht protiv Holandije* (odl.)) ;
- jednom verskom službeniku koji je otpušten zbog njegovog odbijanja da izvršava svoje administrativne dužnosti u jednoj državnoj crkvi, u znak protesta protiv jednog zakona kojim se dozvoljava abortus (*Knudsen protiv Norveške* (reš.)) ;
- želji jednog muškarca da se oženi i da ima seksualne odnose s devojkom koja još nije u zakonskom starosnom dobu za pristanak na seksualne odnose, uz objašnjenje da bi takav brak bio priznat sa stanovišta islama (*Khan protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)) ;
- zahtevu za razvod (*Johnston i drugi protiv Irske*, § 63) ;
- želji nekih korisnika električne energije da izbegnu ugovorne obaveze na koje su slobodno pristali i njihovom odbijanju da plate u celosti jedan račun za električnu energiju pod izgovorom da će određeni procenat tog iznosa biti namenjen finansiranju neke nuklearne centrale (*K. i V. protiv Holandije* (odl.)) ;
- želji jednog oca da fizički kažnjava svoje dete (*Abrahamsson protiv Švedske*) ;
- želji dvojice arhitekata da se ne učlane u Red arhitekata, protivno zahtevima zakona (*Revert i Legallais protiv Francuske* (odl.)) ;
- želji jednog podnosioca predstave da razvije transparent s jednim političkim natpisom na prostoru jedne železničke stanice (*K. protiv Holandije* (odl.)) ;
- sadržaju jednog govora istorijsko-političke prirode prilikom jedne privatne večeri (*F.P. protiv Nemačke* (odl.)) ;
- želji jednog podnosioca predstave da slobodno izabere svog lekara i da prinudi fond zdravstvenog osiguranja da mu nadoknadi honorare jednog lekara koji nije vezan ugovorom s fondom (*B.C. protiv Švajcarske* (odl.)) ; *Marty protiv Švajcarske* (odl.)) ;
- želji jednog podnosioca predstave, iako motivisanoj hrišćanskom verom, da deli letke protiv abortusa u neposrednoj blizini jedne klinike u kojoj se vrše abortusi (*Van den Dungen protiv Holandije* (odl.)) ;

- čoveku koji se žalio da zbog finansijskog tereta alimentacije koju mora da plaća svojoj bivšoj supruzi i svojoj deci ne može sebi da priušti posete budističkim manastirima, od kojih se najbliži nalazi na stotine kilometara od njegove kuće (*Logan protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.));
- odbijanju jednog oca da plaća alimentaciju svojoj maloletnoj ćerci iz razloga što je ova promenila veru (*Karakuzey protiv Nemačke* (odl.));
- jednom vojnom sudiji, pukovniku turske vojske, koji je penzionisan po službenoj dužnosti zbog «svog ponašanja i delovanja koji su pokazivali da je on usvojio nezakonita integristička mišljenja» ; u konkretnom slučaju, osporavana mera nije se zasnivala na verskim shvatanjima i uverenjima zainteresovanog niti na načinu na koji je izvršavao svoje verske dužnosti, već na njegovom ponašanju i delovanju kojima su povređeni vojna disciplina i načelo laiciteta (*Kalaç protiv Turske*);
- želji roditelja da svom detetu daju jedno posebno ime ne pozivajući se na versku motivaciju (*Salonen protiv Finske* (odl.));
- želji roditelja da izbegnu obavezu, predviđenu domaćim zakonodavstvom, da vakcinišu svoju decu (*Boffa i drugi protiv San-Marina* (odl.));
- generalnom i apsolutnom odbijanju jednog advokata da izvršava zadatke za koje je određen po službenoj dužnosti radi zastupanja lica u pritvoru (*Mignot protiv Francuske* (odl.)) ;
- odbijanju jednog vozača da veže sigurnosni pojas dok vozi svoja kola, izražavajući mišljenje po kome je na njemu da izabere sredstva zaštite svog fizičkog i duhovnog integriteta (*Viel protiv Francuske* (odl.));
- jednom alžirskom državljaninu, aktivisti Islamskog fronta spasa koji se žalio na odluku švajcarskih organa da mu se zaplene sredstva komunikacije koja je imao na raspolaganju a koja je koristio u svrhu političke propagande (*Zaoui protiv Švajcarske* (odl.));
- odbijanju Udruženih apotekara (Pharmaciens associés) da prodaju kontraceptivne pilule (*Pichon i Sajous protiv Francuske* (odl.)).
- želji da izvrši samoubistvo uz pomoć drugog lica motivisanoj prihvatanjem načela lične autonomije (*Pretty protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, § 82);
- želji podnositeljica predstave da se nastavi sudski postupak koje je pokrenuo njihov muž i otac, a koji je u međuvremenu preminuo, a koji je osporavao imenovanje jednog muftije (*Sadik Amet i drugi protiv Grčke* (odl.));
- jednom studentu kome nije dozvoljen ulaz u univerzitetski kampus zato što je nosio bradu, a da nije tvrdio da je inspirisan nekim posebnim religijskim ili drugim uverenjima (*Tiğ protiv Turske* (odl.));
- želji da na grobu jednog člana porodice podigne nadgrobni spomenik sa fotografijom preminulog (*Jones protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.));
- krivično osuđenim licima zbog članstva u organizacijama koje se smatraju terorističkim (videti, među mnogim drugim, *Gündüz protiv Turske* (odl.); *Kenar protiv Turske* (odl.));
- sudiji kome je izrečen ukor zato što je odbio da razmatra neke slučajeve jer se nije osećao nepristrasnim (*Cserjés protiv Mađarske* (odl.)), i jednom lekaru zaposlenom u jednom državnom fondu zdravstvenog osiguranja, a koji je otpušten zato što je odbio da izvrši medicinski pregled jednog pripravnika, pravdajući se rizikom od «predrasude» koja bi mogla da dovede u pitanje buduću saradnju s tim pripravnikom (*Blumberg protiv Nemačke* (odl.));
- jednoj monahinji osuđenoj na novčanu kaznu zbog remećenja javnog reda prilikom jedne verske ceremonije a koja je davala glasne izjave tokom molitvi (*Bulgaru protiv Rumunije* (odl.));

- jednom ocu porodice koji živi od socijalne pomoći za nezaposlene koji se žalio na odbijanje opštinskih vlasti da mu nadoknade trošak kupovine božićne jelke i predbožićnog venca (*Jenik protiv Austrije* (odl.); predstavka je odbijena kao zloupotreba u smislu člana 35 § 3 a) Konvencije);
- jednom ocu koji je živeo pod režimom telesne rastavljenosti a koji je želeo da ne dozvoli da njegova maloletna kći (koja je poverena na čuvanje majci) bude odgajana u katoličkoj veri, dok je, prema domaćim sudovima, majka samo potvrdila slobodno izražen izbor same svoje kćeri (*Rupprecht protiv Španije* (odl.));
- dvema jevrejskim organizacijama koje su zahtevale od ukrajinskih sudova da ponovo uspostavi stare granice više starih jevrejskih grobalja u raznim gradovima Ukrajine (napuštenih već više od sedamdeset godina) i da se na tim mestima zabrane građevinski radovi (*Predstavništvo zajednice jevrejskih opština bivšeg Sovjetskog Saveza i Zajednica jevrejskih verskih organizacija Ukrajine protiv Ukrajine* (odl.));
- želji podnosioca predstavke da javno šeta go, motivisanoj njegovim uverenjem o društvenoj prihvatljivosti takvog ponašanja (*Gough protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, §§ 185-188).

4. Negativne i pozitivne obaveze države

a) MEŠANJA U UŽIVANJE ZAŠTIĆENIH PRAVA I NJIHOVA OPRAVDANOST

30. Prema članu 9 § 2 Konvencije, legitimni ciljevi kojima se može pravdati mešanje u ispoljavanje, od strane nekog lica, njegove religije odnosno njegovih uverenja, jesu **javna bezbednost, zaštita poretka, javnog zdravlja ili morala, ili zaštita prava i sloboda drugih lica**. Ovo nabrojanje legitimnih ciljeva je strogo iscrpno, a definicija tih izuzetaka je restriktivna; da bi bilo kompatibilno s Konvencijom, ograničenje te slobode mora biti nadahnuo nekim ciljem koji se može vezati za neki od ciljeva pobrojanih i ovoj odredbi (*Sviato-Mykhailivska Parafiya protiv Ukrajine*, §§ 132 et 137; *S.A.S. protiv Francuske* [GC], § 113).

31. Za značajnu razliku od članova 8 § 2, 10 § 2 i 11 § 2 Konvencije i člana 2 § 3 Protokola br. 4, «**nacionalna bezbednost**» ne figurira među ciljevima pobrojanim u članu 9 § 2. To njeno izostavljanje uopšte nije slučajno; naprotiv, odbijanje autora Konvencije da taj poseban motiv uključe u spisak legitimnih ciljeva mešanja odražava prvorazredni značaj verskog pluralizma kao «jednog od stubova demokratskog društva» i činjenice da država ne može da nameće pojedincu u šta on treba da veruje niti da preuzima mere da bi ga prinudila da promeni svoja uverenja (*Nolan i K. protiv Rusije*, § 73). Dakle, država ne može da se poziva samo na neophodnost zaštite nacionalne bezbednosti da bi ograničila uživanje prava nekog lica ili neke grupe lica da ispoljavaju svoju religiju.

32. S druge strane, treba istaći da je **članom 15** Konvencije dozvoljeno državi da odstupa od obaveza predviđenih članom 9 «samo ako situacija to zahteva i pod uslovom da te mere nisu protivrečne u odnosu na ostale obaveze koje proističu iz međunarodnog prava», ali pod uslovom poštovanja proceduralnih formi predviđenih u trećem stavu tog istog člana 15.

33. Neko **mešanje** u uživanje prava zaštićenih članom 9 Konvencije može imati, između ostalih, oblike:

- neke krivične ili upravne sankcije, ili otpuštanja s posla, zbog ostvarivanja predmetnih prava (*Kokkinakis protiv Grčke; Ivanova protiv Bugarske; Masaev protiv Moldavije*);
- fizičkog onemogućavanja lica da vrše svoja prava na osnovu člana 9, kao što je prekidanje nekog skupa od strane policije (*Boychev i drugi protiv Bugarske*);
- raspuštanja neke verske organizacije (*Moskovski Jehovini svedoci protiv Rusije* §§ 99-103; *Biblijski centar Čuvaške republike protiv Rusije*, § 52; ovo treba kontrastirati s nekom od starijih praksa Komisije po kojima raspuštanje i zabrana nekog verskog udruženja ne predstavlja ugrožavanje slobode veroispovesti nekog pojedinca, *X. protiv Austrije* (odl.);

- odbijanje izdavanja dozvole, priznavanja, odobrenja čiji je cilj olakšavanje uživanja njihovog prava (*Mitropolijska crkva Besarabije i drugi protiv Moldavije*; *Vergos protiv Grčke*) ;
- usvajanja nekog naizgled neutralnog zakona koji međutim ima efekat direktnog mešanja države u neki međuverski sukob (*Sveti sinod bugarske pravoslavne crkve (mitropolit Inokentije) i drugi protiv Bugarske*, § 157) ;
- korišćenja, u zvaničnim dokumentima, omalovažavajućih izraza za neku versku zajednicu, ukoliko ono može da izazove nepovoljne posledice po uživanje slobode veroispovesti (*Leela Förderkreis e.V. i drugi protiv Nemačke*, § 84).

34. S druge strane, po pravilu, ne predstavlja mešanje u vršenje prava iz člana 9 zakon – pogotovo ako i sama Konvencija predviđa njegovo sprovođenje – a koji se primenjuje generalno i neutralno u javnoj sferi, ne ugrožavajući pri tom slobode koje garantuje član 9 (*C. protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, (odl.); *Skugar i drugi protiv Rusije* (odl.)).

35. Kad se zainteresovani žali na **postojanje u domaćem pravu neke sankcije kojom se kažnjava ponašanje koje on namerava da usvoji** i za koje smatra da je zaštićeno članom 9, u tom slučaju može da tvrdi da je «žrtva» odeređenog mešanja, u smislu člana 34 Konvencije, čak i u odsustvu nekog pojedinačnog akta izvršenja, ako je prinuđen da promeni ponašanje pod pretnjom sudskog gonjenja, odnosno ako pripada nekoj kategoriji lica koja bi mogla neposredno da trpe učinke takvog zakona. Tako je, na primer, Sud prihvatio da jedna muslimanka koja želi da javno nosi integralni veo iz verskih tazloga može da tvrdi da je «žrtva» zbog same činjenice postojanja zakona koji zabranjuje takvo ponašanje, za koje joj se može izreći novčana kazna uz koju može ići ili je zameniti i obavezna obuka iz građanskih vrednosti. Naime, ta podnositeljica predstavke našla se pred dilemom: ili će se povinovati zabrani i odustati od oblačenja koje joj nalaže njen pristup svojoj veroispovesti; ili se neće povinovati i izložiće se krivičnim sankcijama (*S.A.S. protiv Francuske* [GC], § 57).

36. Države su ovlašćene da kontrolišu da li se neki pokret ili neko udruženje bavi, iz navodno verskih razloga, aktivnostima koje su štetne za stanovništvo ili za javni poredak (*Manoussakis i drugi protiv Grčke*, § 40; *Mitropolijska crkva Besarabije i drugi protiv Moldavije*, § 105). U nekim slučajevima država može da preduzima preventivne mere kako bi zaštitila osnovna prava drugih lica; takvo ovlašćenje države u potpunosti je kompatibilno s pozitivnom obavezom koju nameće član 1 Konvencije, na osnovu kojeg države ugovornice «priznaju svakom licu iz njihove nadležnosti prava i slobode definisane (...) [u] (...) Konvenciji» (*Leela Förderkreis e.V. i drugi protiv Nemačke*, § 99).

37. U demokratskom društvu, gde više religija ili više ogranaka jedne iste religije koegzistiraju među stanovnicima, može se pokazati nužnim da se toj slobodi nametnu ograničenja radi pomirenja interesa različitih grupa i radi obezbeđivanja poštovanja uverenja svih. Međutim, u vršenju svoje nadležnosti regulisanja te materije i u svojim odnosima s raznim religijama, kultovima i verovanjima, država je dužna da bude neutralna i nepristrasna; tu je u pitanju očuvanje pluralizma i dobrog funkcionisanja demokratije (*Mitropolijska crkva Besarabije i drugi protiv Moldavije*, §§ 115-116).

38. Zadatak Suda je da istraži da li su mere preduzete na nacionalnom nivou opravdane na nivou njihovog načela i da li su srazmerne (*Leyla Şahin protiv Turske* [GC], § 110). To, u načelu, znači, da **se željeni legitimni cilj ne može postići ni jednom drugom merom koja bi bila manje prinudna a kojom bi se više poštovalo predmetno osnovno pravo**; u vezi s tim, teret dokazivanja je na domaćim organima vlasti (*Biblijski centar Čuvaške republike protiv Rusije*, § 58). Član 9 § 2 Konvencije implicira da svako mešanje u vršenje prava na slobodu veroispovesti mora da odgovara nekoj «imperativnoj potrebi»; naime, izraz «neophodan» nema istu fleksibilnost kao termini «koristan» ili «primeren» (*Sviato-Mykhailivska Parafiya protiv Ukrajine*, § 116).

39. Kad ocenjuje srazmernost ili nesrazmernost nekog mešanja, Sud državama potpisnicama Konvencije priznaje određeno **diskreciono pravo** da bi mogle da sude o postojanju i obimu neophodnosti tog mešanja. U tom pogledu treba podsetiti na temeljnu supsidijarnu ulogu mehanizma Konvencije. Domaći državni organi uživaju neposredan demokratski legitimitet i, u načelu, u boljem su položaju od međunarodnog sudije kad treba da se izjasne o lokalnim potrebama i kontekstima. Kad su u igri pitanja opšte politike, o kojima mogu postojati duboka neslaganja u

demokratskoj državi, potrebno je dati poseban značaj ulozi nacionalnog odlučioaca – posebno kad se ta pitanja tiču odnosa između države i religija. Kad je reč o članu 9 Konvencije, potrebno je, u načelu, priznati državi jedno široko diskreciono pravo da bi odlučivala da li je i u kojoj meri neko ograničenje prava na ispoljavanje svoje religije ili svojih uverenja «neophodno». S obzirom na to, da bi utvrdio širinu diskrecionog prava u nekom datom slučaju, Sud mora da ima u vidu koliko značaj svojstven konkretnom slučaju, toliko i opšti značaj naznačen u članu 9, odnosno neophodnost održanja istinskog verskog pluralizma, od vitalnog značaja za opstanak demokratskog društva. Potrebno je toj neophodnosti dati veliku težinu kad treba utvrditi, kako to zahteva član 9 § 1, da li mešanje odgovara nekoj «imperativnoj društvenoj potrebi» i da li je ona «srazmerna legitimnom cilju kome se teži». Očigledno, uz taj prostor za procenu ide i određena evropska kontrola koja se odnosi istovremeno na zakon i na odluke kojima se on primenjuje, čak i kad one potiču od nekog nezavisnog domaćeg suda. U tom pogledu Sud može, eventualno, da ima u vidu konsenzus i zajedničke vrednosti koje proističu iz prakse država postpisnica Konvencije (*Bayatyan protiv Jermenije* [GC], §§ 121-122; *S.A.S. protiv Francuske* [GC], § 129).

40. Osim toga, kad Sud razmatra usklađenost neke nacionalne mere sa članom 9 § 2 Konvencije, on mora da vodi računa o istorijskom kontekstu i o osobenostima predmetne religije, bilo da se one posmatraju na planu učenja, rituala, organizacije, ili na nekom drugom planu (videti dva praktična primera takvog pristupa *Cha'are Shalom Ve Tsedek protiv Francuske* [GC], §§ 13-19, et *Mirojubovs i drugi protiv Letonije*, §§ 8-16). Naime, to logično proističe iz opštih načela na kojima počiva član 9, konkretno slobode javnog ili privatnog praktikovanja neke religije, unutrašnje autonomije verskih zajednica i poštovanja verskog pluralizma. S obzirom na supsidijarni karakter mehanizma zaštite individualnih prava koji je uspostavljen Konvencijom, ista obaveza se može nametnuti nacionalnim organima kad ovi donose obavezujuće odluke u svojim odnosima s različitim religijama (*Mirojubovs i drugi protiv Letonije*, § 81). U tom pogledu, Sud obično upućuje na svoju sudsku praksu razvijanu na terenu člana 14 Konvencije (zabrana diskriminacije) iz koje proističe da, u određenim okolnostima, odsustvo diferenciranog odnosa prema licima koja se nalaze u osetno različitim situacijama može dovesti do povrede te odredbe (*Thlimmenos protiv Grčke* [GC], § 44).

41. Kad je, prema domaćem zakonodavstvu, vršenje prava na slobodu veroispovesti ili nekog od njenih aspekata, pod režimom prethodnog dobijanja dozvole, intervenisanje u postupku izdavanja dozvole od strane nekog priznatog organa verske institucije – a naročito ako je reč o organu neke druge veroispovesti, hijerarhije ili tendencije – nepomirljivo je s imperativnim odredbama Člana 9 § 2 Konvencije (*Mitropolijska crkva Besarabije i drugi protiv Moldavije*, § 117; *Vergos protiv Grčke*, § 34, kao i, *mutatis mutandis*, *Pentidis i drugi protiv Grčke*).

42. Najzad, vršeći svoje ovlašćenje kontrole, Sud uvek mora da sporno mešanje posmatra na osnovu celine predmeta (*Mitropolijska crkva Besarabije i drugi protiv Moldavije*, § 119). Sud mora, kad je to potrebno, da razmatra činjenice slučaja i sled događaja u njihovoj ukupnosti, pre nego kao odvojene i posebne incidente (*Ivanova protiv Bugarske*, § 83). Osim toga, Sud uvek mora da se uveri da su odluke koje donose državni organi u oblasti slobode veroispovesti zasnovane na prihvatljivoj oceni relevantnih činjenica (*Sviato-Mykhailivska Parafiya protiv Ukrajine*, § 138).

b) POZITIVNE OBAVEZE DRŽAVA POTPISNICA

43. Prema članu 1 Konvencije, države ugovornice «priznaju svakom licu iz njihove nadležnosti prava i slobode utvrđene (...) [u] (...) Konvenciji. » Stoga se toj više negativnoj obavezi neke države da se uzdržava od bilo kakvog mešanja u prava garantovana članom 9 mogu dodati i određene **pozitivne obaveze** neodvojive od tih prava – uključujući i kad su prijavljena dela počinila privatna lica i koja se stoga ne mogu neposredno pripisati tuženoj državi. Dakle, te obaveze mogu ponekad nalagati usvajanje mera koje treba da obezbede poštovanje slobode veroispovesti sve do nivoa **međusobnih odnosa pojedinaca** (*Siebenhaar protiv Nemačke*, § 38). Ako granicu između pozitivnih i negativnih obaveza države u pogledu Konvencije i nije lako definisati precizno, primenljiva načela nisu zbog toga manje uporediva. Pod obe pretpostavke mora se obezbediti pravedna ravnoteža između opšteg interesa i interesa pojedinca, s tim da država i dalje ima na raspolaganju **diskreciono pravo**.

Uostalom, čak i u kontekstu pozitivnih obaveza države, legitimni ciljevi pobrojani u članu 9 § 2 mogu se pokazati kao relevantni (*Jakóbski protiv Poljske*, § 47, i *Eweida i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, § 84).

44. Član 9 ne garantuje, kao takvo, pravo na **privremene mere**, radi zaštite slobode veroispovesti (*Hernandez Sanchez protiv Španije* (odl.)).

5. Preklapanje garancija iz člana 9 i drugih odredbi Konvencije

45. Po svojoj prirodi, materijalni sadržaj člana 9 Konvencije može ponekad da se preklapa sa sadržajem nekih drugih odredbi Konvencije; drugim rečima, jedna ista optužba iznesena pred Sud može ponekad da bude obuhvaćena odredbama više od jednog člana. U takvim slučajevima Sud obično izabere da tu optužbu razmatra iz ugla samo jednog člana za koji smatra da je najrelevantniji u pogledu posebnih okolnosti konkretnog slučaja; ipak Sud takođe ima na umu i duh druge odredbe i tumači član koji je izabrao u svetlosti te odredbe. Članovi koji bi se najpre mogli naći u igri uz član 9 za iste činjenice i iste optužbe jesu sledeći :

- a) **član 6 § 1 Konvencije** (pravo na pravično suđenje i posebno pravo na pristup sudovima). Tako, u jednom slučaju koji se odnosi na odbijanje grčkog Kasacionog suda da prizna status pravnog lica parohije katedrale koja pripada kritskoj biskupiji, odričući joj time i pravnu sposobnost da zaštiti svoju imovinu, Sud je odlučio da razmotri žalbe podnosioca predstavke samo iz ugla člana 6 § 1, a ne člana 9 Konvencije (*Katolička crkva Hanije protiv Grčke*, §§ 33 i 50). Isto tako, Sud je odlučio da ostane na terenu samo člana 6 § 1 u vezi s navodnim neizvršenjem jedne pravosnažne presude kojom se jednoj parohiji i njenim članovima priznaje pravo da sahranjuju svoje mrtve na lokalnom groblju prema svojim posebnim obredima (*Grčka katolička parohija Pesceana protiv Rumunije* (odl.), § 43) ;
- b) **Član 8 Konvencije** (pravo na poštovanje privatnosti i/ili porodičnog života). Tako je Sud razmatrao predstavke:
 - na terenu samo člana 8, samog ili u kombinaciji sa članom 14 – na primer, u vezi s odlukom domaćih sudova da prebivalište maloletne dece odrede kod jednog od roditelja samo zato što je drugi roditelj Jehovin svedok (*Hoffmann protiv Austrije*; *Palau-Martinez protiv Francuske*; *Ismailova protiv Rusije*). Sud je istakao da modaliteti vršenja roditeljskog prava nad decom, kako ih definišu domaći sudovi, ne mogu, kao takvi, da ugrožavaju slobodu jednog podnosioca predstavke da ispoljava svoju religiju (*Deschomets protiv Francuske* (odl.) ;
- c) **Član 10** (sloboda izražavanja). Sud je razmatrao predstavke na terenu samo člana 10 – na primer, u vezi sa zabranom koju je izrekao jedan nadležan državni organ jednoj privatnoj radio stanici da emituje jedan plaćeni oglas verskog karaktera (*Murphy protiv Irske*), ili s odbijanjem jednog nadležnog organa da izda dozvolu za emitovanje jednoj hrišćanskoj radio stanici (*Glas Nadejda EOOD i Anatoli Elenkov protiv Bugarske*). Naime, budući da se zainteresovani žali na mešanje u izražavanje njegovih verovanja i mišljenja putem informacija koje emituje, član 10 predstavlja *lex specialis* u odnosu na član 9, tako da se posebno razmatranje slučaja iz ugla ovog potonjeg člana ne nameće kao nužno (*Balsyté-Lideikiené protiv Litvanije* (odl.) ;
- d) **Član 11** (sloboda okupljanja i udruživanja). Tako je Sud razmatrao predstavke:
 - na terenu člana 9 tumačenog u svetlosti člana 11 – na primer, u vezi s mešanjem države u jedan sukob između dve rivalske grupe u okviru jedne iste verske zajednice (*Hassan i Tchaouch protiv Bugarske* [GC], § 65), s raspuštanjem jedne verske organizacije (*Moskovski Jehovini svedoci protiv Rusije*, §§ 102-103), odnosno produženog odbijanja da se prizna status pravnog lica jednoj verskoj zajednici (*Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas i drugi protiv Austrije*, § 60) ;

- na terenu člana 9 tumačenog u svetlu članova 11 i 6 § 1 – na primer, u vezi s odbijanjem domaćih organa vlasti da registruju izmene statuta jedne verske organizacije kojim izmenama je trebalo da se ozvaniči prelazak predmetne organizacije iz pripadnosti jednoj tendenciji u pripadnost jednoj drugoj tendenciji (*Sviato-Mykhailivska Parafiya protiv Ukrajine*, § 152) ;
 - na terenu člana 11 (sloboda udruživanja) tumačenog u svetlu člana 9 – na primer, u vezi s odbijanjem obnavljanja registracije jedne verske organizacije (*Moskovski ogranak Vojske spasa protiv Rusije*, §§ 74-75) ;
 - na terenu člana 11 (sloboda okupljanja) tumačenog u svetlu člana 9 - na primer, u vezi s odbijanjem dozvole jednoj grupi koja praktikuje neo-druidizam da pristupi istorijskoj lokaciji Stounhendž (Stonehenge) da bi tamo proslavila letnju ravnodnevicu (*Pendragon protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.); videti međutim *Chappell protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)) ;
- e) **član 1 Protokola br. 1** (pravo na poštovanje imovine). Sud je izabrao da razmatra slučajeve na terenu samo člana 1 Protokola br. 1 – na primer, u vezi s obavezom nametnutom vlasnicima zemljišnih poseda koji su protivnici lova, da tolerišu lov na svom zemljištu (*Chassagnou i drugi protiv Francuske* [GC]; *Herrmann protiv Nemačke* [GC]) ;
- f) **član 2 Protokola br. 1** (pravo roditelja na poštovanje njihovih verskih i filozofskih uverenja u okviru obrazovanja njihove dece). Sud je izabrao da razmatra slučajeve:
- na terenu samo člana 2 Protokola br.1 – na primer, u vezi s načinom predavanja na obaveznim časovima verske kulture i poznavanja morala u državnim školama (*Hasan i Eylem Zengin protiv Turske*), ili odbijanja školskih vlasti da decu potpuno oslobode obaveze pohađanja časova fokusiranih na hrišćanstvo (*Folgerø i drugi protiv Norveške* [GC]) ;
 - na terenu člana 2 Protokola br. 1 i člana 9 Konvencije uzetih odvojeno, konstatujući odsustvo povrede prvog putem jednog razrađenog rezonovanja i odsustvo povrede drugog jednostavnim pozivanjem na to rezonovanje (*Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen protiv Danske*) ;
 - na terenu člana 2 Protokola br. 1 čitanog u svetlu člana 9 – na primer, u vezi s obaveznim prisustvom raspeća u učionicama državnih škola (*Lautsi i drugi protiv Italije* [GC]) ;
 - na terenu člana 2 Protokola br.1 za roditelje, i člana 9 Konvencije za dete – u vezi s kaznom koju je jedan direktor škole izrekao jednom učeniku što je odbio da učestvuje u jednom školskom defileu (*Valsamis protiv Grčke*).

46. Zapravo, u oblasti obrazovanja i nastave, član 2 Protokola br. 1 predstavlja u načelu *lex specialis* u odnosu na član 9 Konvencije. Tako je bar kad je, kao u konkretnom slučaju, u igri obaveza država ugovornica – koja proističe iz druge rečenice pominjanog člana 2 – da poštuju, u okviru vršenja funkcija u toj oblasti, pravo roditelja da to obrazovanje i nastavu obezbede u skladu s njihovim verskim i filozofskim uverenjima (*Lautsi i drugi protiv Italije* [GC], § 59).

II. KONKRETNA PONAŠANJA ZAŠTIĆENA ČLANOM 9

1. Negativni aspekt

a) PRAVO DA SE NE PRAKTIKUJE NEKA RELIGIJA I DA SE NE OBELODANJUJU SVOJA UVERENJA

47. Sloboda veroispovesti podrazumeva takođe i negativna prava, odnosno slobodu da se ne pristupi nekoj religiji i slobodu da se religija ne praktikuje (*Alexandridis protiv Grčke*, § 32). **Stoga, država ne može da obaveže neko lice da izvrši neki čin koji se može razumno shvatiti kao ustupak nekoj određenoj religiji.** Tako je Sud zaključio da je povređen član 9 Konvencije činjenicom obaveze koja je

podnosiocima predstavke nametnuta zakonom, da se zaklinju na Jevanđelju da bi mogli da obavljaju svoj skupštinski mandat (*Buscarini i drugi protiv San-Marina* [GC], §§ 34 i 39).

48. Negativni aspekt slobode ispoljavanja svojih verskih uverenja znači takođe da **pojedinaac ne može da bude porimoravan da obelodani svoju versku pripadnost odnosno svoja verska uverenja**; takođe ne može biti primoran da usvoji neki način ponašanja iz kog bi se moglo zaključiti da on ima – ili nema – takva uverenja. Nije dopušteno državnim organima da se mešaju u slobodu savesti nekog lica raspitivanjem o njegovim verskim uverenjima ili tako što bi ga primoravali da ih ispoljava (*Alexandridis protiv Grčke*, § 38; *Dimitras i drugi protiv Grčke*, § 78).

49. Takvo mešanje, osim toga, može da ima i posredan oblik; na primer, kad neki zvanični dokument koji se izdaje u ime države (lična karta, školsko svedočanstvo itd.) sadrži i rubriku u koju treba uneti i veroispovest, ostavljanje te rubrike praznom neizbežno ima jednu posebnu konotaciju. Posebno kad je reč o ličnim kartama, Sud je ocenio da je ta naznaka o verskoj pripadnosti na ličnoj karti – bila ona obavezna ili fakultativna – po sebi suprotna članu 9 Konvencije (*Sinan Işık protiv Turske*, § 51-52 i 60). Osim toga, članom 9 se ne garantuje pravo upisivanja svoje verske pripadnosti u ličnu kartu, čak i po slobodnom izboru (*Sofianopoulos i drugi protiv Grčke* (odl.)). Sud je takođe odbio da prihvati nužnost upisivanja veroispovesti u matične knjige ili u lične karte u svrhu vođenja demografske statistike, jer bi to nužno podrazumevalo i neki propis koji bi nametao izjašnjanje o verskim uverenjima protiv sopstvene volje (*Sinan Işık protiv Turske*, § 44). S druge strane, neophodnost da neki zaposleni unapred obavesti svog poslodavca o svojim zahtevima koje mu nalaže njegova religija a koju želi da spomene da bi zatražio određenu privilegiju – na primer – pravo da odsustvuje s posla svakog petka ranije popodne da bi išao u džamiju – ne može se povezati s «obavezom obelodanjivanja svojih verskih uverenja» (*X. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)).

50. Sud je zaključio da je povređen član 9 Konvencije (bilo uzet zasebno, bilo u kombinaciji sa članom 14 kojim se zabranjuje diskriminacija) :

- načinom na koji je organizovan postupak polaganja zakletve pred sudom kao preduslov za bavljanje advokatskom profesijom, postupak koji se zasniva na pretpostavci da je zainteresovani hrišćanin pravoslavne veroispovesti i da želi da položi zakletvu verskog karaktera; da bi mu se omogućilo da dâ svečanu izjavu umesto verske zakletve, podnosilac predstavke je morao obelodaniti da nije pravoslavni hrišćanin (*Alexandridis protiv Grčke*, §§ 36-41) ;
- u vezi s istim problemom kao u slučaju *Alexandridis*, ali koji se odnosi na pojedince učesnike u krivičnom postupku u svojstvu svedoka, tužitelja ili osumnjičenih (*Dimitras i drugi protiv Grčke*; *Dimitras i drugi protiv Grčke* (n° 2); *Dimitras i drugi protiv Grčke* (n° 3)) ;
- zbog činjenice nepostojanja opcionog kursa etike koji bi podnosilac predstavke, učenik oslobođen pohađanja časova verske nastave, mogao da pohađa, nakon čega je u svim školskim svedočanstvima i u svedočanstvu o završenoj osnovnoj školi stajala samo crtica (« - ») u rubrici «*Veronauka / Etika*» ; iako se na osnovu ocene koja bi bila upisana u tu rubriku ne bi moglo zaključiti da li je učenik pohađao nastavu veronauke ili etike, potpuno odsustvo ocene jasno je ukazivalo da nije pohađao časove ni jednog od ta dva predmeta, izlažući ga tako riziku od stigmatizacije (*Grzelak protiv Poljske*; uporediti s druga dva slučaja gde su organi Konvencije izrazili neprihvatljivim slične optužbe zbog očigledne neosnovanosti: *C.J., J.J. i E.J. protiv Poljske* (odl.), i *Saniewski protiv Poljske*, (odl.)).

51. Naprotiv, Sud nije našao da je povređen član 9 pod pretpostavkom naznake « - - » (dve crtice) u odgovarajućoj rubrici karte poreza na platu zainteresovanog čime se ukazuje da podnosilac predstavke ne pripada ni jednoj crkvi niti verskoj zajednici u čiju korist država naplaćuje verski porez. Sud je istakao da predmetni dokument, namenjen samo poslodavcu i poreskoj upravi, nije predviđen za javnu upotrebu i da mešanje koje je predmet optužbe ima samo ograničen domet (*Wasmuth protiv Nemačke*, §§ 58-59).

b) PRIGOVOR SAVESTI : PRAVO DA SE NE POSTUPA PROTIVNO SVOJOM SAVESTI I SVOJIM UVERENJIMA

52. Član 9 ne spominje izričito pravo na prigovor savesti – ni u vojnoj niti u ostaloj u civilnoj oblasti. Sud je međutim ipak ocenio da se garancije iz tog člana primenjuju u načelu na odbijanje služenja **vojnog** roka, kad je to odbijanje motivisano teškim i nepremostivim sukobom između obaveze služenja u vojsci i savesti nekog lica odnosno njegovih iskrenih i dubokih uverenja, verske ili druge prirode. Kad je reč o pitanju da li i u kojoj meri prigovor savesti protiv vojnog roka spada u polje primene te odredbe, o tome konačni sud treba da se donese u zavisnosti od okolnosti svakog pojedinačnog slučaja. Tako je Sud zaključio da je povređen član 9 izricanjem osuđujuće presude podnosiocu predstavke, Jehovinog svedoka (čija verovanja sadrže uverenje da treba odbiti služenje vojnog roka nezavisno od neophodnosti nošenja oružja), zato što je odbio da služi obavezni vojni rok, iako zakonom nije predviđena zamena služenja civilnog roka (*Bayatyan protiv Jermenije* [GC], § 110).

53. Zatim je Sud zaključio da je povređen član 9 u nizu slučajeva vrlo sličnih slučaju *Bayatyan* protiv Jermenije (*Bukharatyan protiv Jermenije*; *Tsaturyan protiv Jermenije*), i Turske (*Erçep protiv Turske*; *Feti Demirtaş protiv Turske*; *Buldu i drugi protiv Turske*). Sud je posebno, u slučaju *Feti Demirtaş*, ocenio da činjenica da je podnosilac predstavke, osuđen nekoliko puta za redom, najzad demobilisan na osnovu lekraskog nalaza o njegovoj neprilagodljivosti, ne menja ništa na stvari niti mu oduzima status «žrtve»; naprotiv, njegov psihološki problem se pojavio upravo za vreme njegovog služenja vojnog roka, što je odgovornost tužene države učinilo samo još većom. (*Feti Demirtaş protiv Turske*, §§ 73-77 i 113-114).

54. Svi navedeni slučajevi odnosili su se na lica koja su uložila prigovor savesti, a koja su bila Jehovoni svedoci. Međutim, Sud je takođe zaključio da je povređen član 9 u dva slučaja pacifista koji se nisu pozivali ni na kakvo versko uverenje. U tim slučajevima, Sud je radije izabrao teren pozitivnih obaveza države, zaključujući da je do povrede došlo činjenicom odsustva u turskom pravnom poretku jednog efektivnog i pristupačnog postupka koji bi omogućio podnosiocima predstavki da zahtevaju da se utvrdi da li imaju ili ne pravo na status lica koja ulažu prigovor savesti (*Savda protiv Turske*; *Tarhan protiv Turske*). Nije, u jednom slučaju na osnovu predstavke protiv Rumunije, podnosilac predstavke se žalio da je bio žrtva diskriminacije zbog odbijanja domaćih organa da ga registruju kao prigovarača savesti, s obzirom da je zakonom predviđena ta mogućnost samo za one prigovarače koji se pozivaju na verske razloge, dok je on jednostavno pacifista. Međutim, kako podnosilac predstavke nikad nije bio krivično ni osuđivan ni gonjen, a budući da je u međuvremenu obavezni rok u mirnodopsko vreme ukinut u Rumuniji, Sud je ocenio da se on više ne može smatrati «žrtvom» povrede na koju se pozivao (*T.N.B. protiv Rumunije* (odl.)).

55. Sud je zaključio da je povređen član 14 (zabrana diskriminacije) u kombinaciji sa članom 9 u tri slučaja gde su se verski službenici kulta Jehovinih svedoka u Austriji žalili da im nije odobreno potpuno oslobođenje od vojnog roka i zamenskog civilnog služenja, budući da je takvo oslobođenje bilo namenjeno samo verskim službenicima «priznatih verskih zajednica», ali ne i «registrovanim» verskim organizacijama kao što su Jehovini svedoci bili u to vreme – i to i pored sličnosti funkcija koje su obavljali i jedni i drugi (*Löffelmann protiv Austrije*; *Gütl protiv Austrije*; *Lang protiv Austrije*). Naprotiv, Sud je utvrdio da nije povređen član 14 u kombinaciji sa članom 9 u vezi s optužbom jednog evangelističkog propovednika kome je odbijeno potpuno oslobađanje od služenja kako vojnog tako i civilnog roka. U konkretnom slučaju, Sud je istakao da ta zajednica nikad nije ni pokušala da zatraži status «priznate verske zajednice»; podnosilac predstavke se, dakle, nije nalazio u situaciji uporedivoj sa položajem verskih službenika tih zajednica (*Koppi protiv Austrije*).

56. Kad je reč o obeštećenju lica koja su bila žrtve neke povrede prava na prigovor savesti u prošlosti, Sud je proglasio očigledno neosnovanom predstavku jednog rumunskog adventiste sedmog dana koji je, služeći vojni rok u vreme komunizma, osuđen na zatvorsku kaznu zbog «neposlušnosti» jer je bio odbio da jedne subote položi zakletvu i simbolično primi oružje. Nakon pada komunizma i uspostavljanja demokratskog režima, odbijen mu je zahtev za većom penzijom i nekim drugim beneficijama koje je zakon garantovao žrtvama političkih progona pod starim režimom, i to na osnovu jedne interne sudske prakse po kojoj osuđujuće presude zbog vojničke neposlušnosti – kakav god bio njen motiv - ne spadaju u «politički progon». Na terenu člana 14 u kombinaciji sa članom 9, podnosilac predstavke se žalio na odbijanje domaćih sudova da uzmu u obzir činjenicu da je njegova

osuđujuća presuda bila motivisana njegovim verskim uverenjima. Sud je ocenio da, ako se na osnovu pozitivnih obaveza koje proističu iz člana 14 moglo staviti na teret države brisanje, za prigovarače savesti, negativnih posledica njihove osuđujuće presude zbog vojničke neposlušnosti, one nipošto ne podrazumevaju pozitivno valorizovanje te presude izrečene prigovaraču savesti odobravanjem novčanih pogodnosti koje su inače namenjene nekim drugim kategorijama lica. U konkretnom slučaju, sporna sudska praksa sadržavala je jedno objektivno i razumno opravdanje u okviru diskrecionog prava kojim država raspolaže. (*Baciu protiv Rumunije* (odl.)).

57. U **oblasti školstva**, Sud je zaključio da nije bilo povrede člana 9 u slučaju dve adolescentkinje Jehovinih svedoka, učenica grčkih državnih gimnazija, kojima je izrečena kazna «udaljenja iz škole» na jedan ili dva dana zato što su odbile da učestvuju u školskom defileu prilikom obeležavanja datuma kad je fašistička Italija objavila rat Grčkoj. Zainteresovane su izjavile direktorima svojih gimnazija da im njihova verska uverenja zabranjuju da se pridruže ostalim učenicima u obeležavanju jednog rata tako što bi učestvovala, pred civilnim, crkvenim i vojnim organima, u školskom defileu koji bi se odvijao posle zvanične službe božije i istog dana kad i vojna parada. Pošto je zaključio da nije bilo povrede, za roditelje, njihovog prava da svojim kćerima obezbede obrazovanje i nastavu u skladu s njihovim verskim i filozofskim uverenjima (član 2 Protokola br.1), Sud je došao do istog zaključka i u vezi sa slobodom veroispovesti samih devojaka. Sud je istakao da su zainteresovane bile oslobođene časova veronauke i prisustvovanja pravoslavnoj službi božijoj kako su one to zahtevale. A što se tiče učestvovanja u školskom defileu, ni cilj ni modaliteti te sporne manifestacije nisu mogli da povrede pacifistička uverenja tih dveju devojaka; ta obeležavanja nacionalno značajnih događaja imala su, na svoj način, i pacifističke ciljeve i služila su javnom interesu (*Valsamis protiv Grčke; Efstratiou protiv Grčke*).

58. U **građanskoj** oblasti, interes zainteresovanog da ne postupa protivno svojoj savesti može biti ozbiljno ograničen interesom zajednice da svim korisnicima obezbedi jednakost tretmana, konkretno kad je reč o tretmanu istopolnih parova (*Eweida i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, § 105). Komisija je takođe prihvatila da se uverenja izražena u okviru korišćenja klauzule savesti u nekom profesionalnom kontekstu – na primer, klauzule savesti advokata - mogu u načelu naći u polju primene člana 9. Naime, bez obzira na njenu profesionalnu prirodu, a s obzirom na njenu posebnu prirodu, takva klauzula se može pomešati s ličnim uverenjima advokata, ne više u svojstvu učesnika u pravosudnim procesima, već kao privatnog lica (*Mignot protiv Francuske*, (odl.)).

59. Sud je zaključio da nije povređen član 9 (uzet posebno ili u kombinaciji sa članom 14 Konvencije o zabrani diskriminacije) u sledećim slučajevima:

- disciplinskog postupka protiv jedne službenice hrišćanke koji je pokrenula jedna lokalna samouprava zbog njenog odbijanja da bude raspoređena na radno mesto službenice za upis u matične knjige homoseksualnih građanskih brakova, i njenog otpuštanja nakon tog postupka (*Eweida i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, n°s 48420/10, 59842/10, 51671/10 et 36516/10, §§ 102-106, CEDH 2013 (izvodi)) ;
- disciplinskog postupka protiv jednog službenika jednog privatnog preduzeća zato što je odbio da se obaveže da će nuditi savete u oblasti psihoseksualne terapije istopolnim parovima i njegovog otpuštanja nakon tog postupka (*Eweida i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva*).

60. Organi Konvencije takođe su odbili da priznaju pravo na prigovor savesti, a time i bilo kakvu vidnu povredu člana 9 Konvencije, u sledećim slučajevima:

- Namere jednog kvekera pacifiste da ne uplaćuje jedan određeni deo poreza dok ne bude siguran da taj deo neće biti namenjen finansiranju vojnog sektora (*C. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.); odluka potvrđena u slučaju *H. i B. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)), želje jednog poreskog obveznika, protivnika abortusa, da ne plaća jedan određeni deo poreza koji služi za finansiranje abortusa (*Bouessel du Bourg protiv Francuske* (odl.)). U svim tim slučajevima, Sud je smatrao da opšta obaveza plaćanja poreza nema po sebi nikakvog uticaja na savest, budući da je neutralnost poreza ilustrovana činjenicom da ni jedan poreski obveznik ne može da utiče na namenu sredstava iz poreza, niti da na njihovu namenu utiče kad se porez jednom naplati;

- disciplinske sankcije izrečene jednom advokatu zato što je formalno odbio da učestvuje u zadacima koji mu se postavljaju po službenoj dužnosti, u skladu sa zakonom, da bi zastupao lica u pritvoru, i to zbog njegovog pincipijelnog neslaganja s tim zakonom. Iako prihvatajući da klauzula o profesionalnoj savesti advokata može da se nađe u polju primene člana 9, Komisija je istakla da se podnosilac predstavke ograničio na osporavanje predmetnog zakonodavnog sistema; s druge strane, on se nikad nije žalio na obavezu intervenisanja u nekom konkretnom slučaju kome se protivi njegova savest, što bi mu omogućilo da se pozove na spomenutu klauzulu (*Mignot protiv Francuske* (odl.)).
- osuđujuće presude udruženih farmaceuta zato što su odbijali da prodaju, u svojoj apoteci, kontraceptivne pilule pozivajući se na svoja verska uverenja (*Pichon i Sajous protiv Francuske* (odl.)).

61. Sud je takođe odbacio sledeće predstavke :

- jednu predstavku koju je podneo jedan nezaposleni – koji se prema sopstvenim rečima ne identifikuje ni sa jednom religijom – čije je pravo na naknadu za nezaposlene bilo privremeno obustavljeno nakon što je odbio da radi kao recepcionar u jednom centru za predavanja i seminare koji pripada lokalnoj Protestantskoj crkvi. Sud je zaključio da se rad na tom mestu sastoji u prijemu klijenata, da taj rad nema po svojoj prirodi bliske veze s bilo čijim verskim uverenjima, i da nije potvrđeno da bi taj rad ugrozio slobodu zainteresovanog da ne pristupi nekoj religiji (*Dautaj protiv Švajcarske* (odl.)) ;
- jednu predstavku koju je podneo jedan lekar zaposlen u jednoj javnoj ustanovi zdravstvenog osiguranja zato što je odbio da izvrši medicinski pregled jednog pripravnika, pod izgovorom rizika od «predrasude» koja bi mogla da dovede u pitanje saradnju s tim pripravnikom u budućnosti. Sud je istakao da stav podnosioca predstavke ne implicira ni jedno celovito mišljenje o nekom suštinskom problemu i da on nije objasnio u čemu bi se sastojala moralna nedoumica koju je želeo da izbegne. Stoga nije ni bilo nikakvog «ispoljavanja ličnih uverenja» u smislu člana 9 (*Blumberg protiv Nemačke* (odl.)) ;
- jednu predstavku koju je podnelo više ruskih državljana koji su se žalili na zakon kojim se svakom poreskom obvezniku dodeljuje «individualni broj poreskog obveznika» koji su oni smatrali prethodnikom znaka Antihrista. Sud je istakao da je tu reč o jednoj meri opšte primene i neutralnoj u javnom prostoru ; da podnosioci predstavke nisu bili u obavezi ni da traže ni čak da koriste sporni broj, s obzirom da zakon izričito dozvoljava većini poreskih obveznika da ga ne koriste u zvaničnim dokumentima. Pri tom, Sud je podsetio da se sadržaj dokumenata ili baza podataka ne može određivati prema individualnim željama lica koja se u njima pojavljuju. Tako da nije bilo nikakvog mešanja u prava koja se garantuju članom 9 (*Skugar i drugi protiv Rusije* (odl.)).

2. Pozitivni aspekti

a) OPŠTA NAČELA

62. Iako se sloboda veroispovesti odnosi pre svega na intimnu sferu, ona osim toga podrazumeva i slobodu «ispoljavanja svoje veroispovesti» individualno i privatno, ili kolektivno, javno i u krugu lica s kojima se deli ista vera. U članu 9 pobrojani su razni oblici ispoljavanja neke religije ili nekog uverenja, kao što su obred, nastava, praktikovanje vere i vršenje rituala (*Mitropolijska crkva Besarabije i drugi protiv Moldavije*, § 114).

63. Osim u veoma izuzetnim slučajevima, pravo na slobodu veroispovesti kako je podrazumeva Konvencija isključuje bilo kakvo mešanje države u vezi sa legitimnošću verskih uverenja ili sa načinima njihovog ispoljavanja (*Hassan i Tchaouch protiv Bugarske* [GC], § 76; *Leyla Şahin protiv Turske* [GC], § 107). Prema tome, kad je reč o verski motivisanim odlukama koje donose pojedinci u okviru svoje lične autonomije, država ima na raspolaganju samo jedno veoma suženo diskreciono pravo da bi se mešala u njihov izbor. Izvesno mešanje moglo bi da bude opravdano u smislu člana 9 § 2 u slučaju neke jasne i radikalne nespojivosti sa temeljnim načelima i vrednostima na kojima počiva Konvencija: na primer, ako je reč o nekom poligamnom braku, ili braku sklopljenom s maloletnim licem, o nekoj

flagrantnoj povredi jednakosti polova, ili pak o nekoj odluci donetoj pod prinudom (*Moskovski Jehovini svedoci protiv Rusije*).

64. Članom 9 nije zaštićen bilo koji čin motivisan nekom religijom ili nekim uverenjem i ne garantuje uvek pravo da se neko ponaša u javnoj sferi na način koji mu to diktiraju ili ga nadahnjuju njegova religija ili njegova uverenja (*Kalaç protiv Turske*). Isto tako, po pravilu, taj član ne daje pravo nekome da sebe izuzme, pod izgovorom verskih uverenja, od primene nekog neutralnog opšte primenljivog zakona koji je i sam u skladu sa Konvencijom (*Fränklin-Beentjes i CEFLU-Luz da Floresta protiv Holandije* (odl.)). Neki čin inspirisan, motivisan ili učinjen pod uticajem neke religije ili nekog uverenja predstavlja njihovo «ispoljavanje» u smislu člana 9 Konvencije samo ako je usko povezan sa religijom ili s uverenjima o kojima je reč. To je slučaj, na primer, s bogoslužbenim činovima ili činovima pobožnosti koji se odnose na praktikovanje neke religije ili nekih uverenja u nekom opšte priznatom obliku. Međutim, «ispoljavanje» religije ili uverenja ne ograničava se samo na činove tog tipa: postojanje dovoljno bliske i neposredne veze između nekog čina i uverenja iz kog čin ishodi mora se utvrđivati u svakom pojedinačnom slučaju. A posebno, ne zahteva se od onog ili one koji tvrdi da neki čin ishodi iz njegovog ili njenog prava na ispoljavanje njegove ili njene religije ili uverenja, da utvrđuje da su on ili ona postupali u skladu s nekom zapovešću predmetne religije (*S.A.S. protiv Francuske* [GC], § 55).

65. U nekim situacijama, koristeći svoju slobodu ispoljavanja svoje religije, neki pojedinac može biti prinuđen da ima u vidu svoj poseban položaj, bilo da je on profesionalne ili ugovorne prirode (*X. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.); *Kalaç protiv Turske*, § 27). Tako je, na primer, Sud proglasio očigledno neosnovanom optužbu jednog podnosioca predstavke kome je bilo oduzeto pravo eksploatacije jedne privatne bezbednosne agencije, uz obrazloženje da, zbog činjenice da je pokazao privrženost zajednici aumista Mandaloma, više nije ispunjavao uslov «čestitosti» koji švajcarski zakon zahteva za dobijanje takve dozvole. U vezi s tim, domaći sudovi su konstatovali da je čelnik te zajednice opasna ličnost; da se njegovo učenje vrti oko najave apokalipse; da bi on svoje pristalice mogao da navodi na samoubistvo ili na nasilje; najzad, da bi ostavljanje mogućnosti koje su inherentne obavljanju delatnosti bezbednosne agencije u rukama pristalice jedne takve organizacije moglo da ugrozi javni poredak i javnu bezbednost. Pridružujući se uglavnom obrazloženjima domaćih sudova, Sud je zaključio da je sporno mešanje u skladu sa članom 9 § 2 Konvencije (*C.R. protiv Švajcarske* (odl.)).

66. Izlaganje prakse Suda koje sledi odnosiće se na različita ispoljavanja slobode veroispovesti, od najličnijeg i intimnog (pitanja zdravlja) do kolektivnog i javnog (sloboda kolektivnog kulta i otvaranja bogomolja).

b) SLOBODA VEROISPOVESTI I ZDRAVSTVENA PITANJA

67. U vezi s odbijanjem dobrovoljnih **transfuzija krvi** od strane Jehovinih svedoka, Sud je ocenio da je ono u načelu vezano za ličnu autonomiju i da je, kao takvo, zaštićeno članovima 8 i 9 Konvencije. U tom pogledu, Sud je pre svega istakao da se odbijanje transfuzije ne može poistovetiti sa samoubistvom jer Jehovini svedoci ne odbijaju generalno medicinsko lečenje; samo taj poseban postupak odbijaju iz verskih razloga. Čak i ako pacijent odbije transfuziju koja bi, po stručnom kliničkom mišljenju lekara, bila apsolutno neophodna za spasavanje života ili izbegavanje neke nepopravljive štete po njegovo zdravlje, Sud je ocenio da mogućnost za pojedinca da živi svoj život po sopstvenom izboru podrazumeva i mogućnost da usvoji i ponašanja koja drugi doživljavaju kao opasnost po fizički integritet njega samog. Čak i ako odbijanje nekog posebnog medicinskog tretmana može da bude uzrok smrti, davanje tog tretmana bez pristanka odraslog lica mentalno sposobnog da formuliše to odbijanje predstavljalo bi ugrožavanje njegovih prava u smislu člana 8. A da bi ta sloboda bila stvarna, pacijentima mora biti omogućeno da čine izbore u skladu sa sopstvenim mišljenjima i vrednostima – čak i ako ti izbori u očima drugih izgledaju iracionalni, nerazumni ili neoprezni. Pošto je proučio domaće zakonodavstvo u toj materiji, Sud je konstatovao da ono na dovoljan način štiti kako slobodu izbora odraslih pacijenata, tako i objektivne interese maloletnih lica (dajući sudovima ovlašćenje da obesnaže protivljenje roditelja nekom medicinskom tretmanu koji bi detetu mogao da spase život). Prema tome, zabrana transfuzije krvi učenjem Jehovinih svedoka ne može, kao takva, da

bude osnov za raspuštanje organizacije i zabranu njenih aktivnosti (*Moskovski Jehovini svedoci protiv Rusije*, §§ 131-144).

c) PRIDRŽAVANJE PRAVILA ISHRANE

68. Pridržavanje (dijetetskih) pravila ishrane koja nalaže neka religija ili neki filozofski sistem predstavlja «praksu» zaštićenu članom 9 § 1 Konvencije (*Cha'are Shalom Ve Tsedek protiv Francuske* [GC], §§ 73-74; *Jakóbski protiv Poljske*). Tako je, u dva slučaja, Sud zaključio da je povređen član 9 zbog odbijanja uprave zatvora da podnosiocu predstavke, zatvoreniku budističke veroispovesti, obezbedi obroke bez mesa, iako takav postupak ne bi predstavljao prevelik teret za predmetni zatvor (*Jakóbski protiv Poljske*; *Vartic protiv Rumunije* (n° 2)). Posebno, u drugom slučaju, podnosilac predstavke mogao je da dobije samo jedan režim ishrane za bolesne zatvorenike koji sadrži meso. Sud je istakao da podnosilac predstavke ima samo jednu vrlo ograničenu mogućnost da prima hranu koja je u skladu s njegovom religijom, naročito nakon što je ministar Pravde zabranio slanje poštom zatvorenicima paketa s prehrambenim namirnicama (*Vartic protiv Rumunije* (n° 2), §§ 47-50).

69. S druge strane, Komisija je proglasila neprihvatljivom jednu predstavku u kojoj se jedan ortodokсни Jevrej in na izdržavanju zatvorske kazne žalio da ne dobija redovno košer hranu. Komisija je ustanovila da je zainteresovanome bio ponuđen režim košer vegetarijanske ishrane, da je u vezi s tim konsultovan i veliki rabin koji je odobrio mere organa vlasti kako bi se podnosiocu predstavke garantovala njegova verska prava (*X protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)).

70. Sud je takođe zaključio da nije povređen član 9, uzet posebno ili u kombinaciji sa članom 14 Konvencije (zabrana diskriminacije) u jednom slučaju kad je podnosilac predstavke, jedno ultra-ortodokсно jevrejsko kulturno udruženje u Francuskoj čiji su članovi zahtevali da im bude omogućeno da jedu meso «*glatt*», dobijeno klanjem prema još strožijim pravilima od običnog kašruta, žalio na odbijanje državnih organa de mu izdaju potrebnu saglasnost za ovlašćivanje njegovih sopstvenih ritualnih mesara radi praktikovanja ritualnog klanja, a koji organi su istovremeno izdavali potrebnu saglasnost Konzistorijalnom izraelitskom udruženju u Parizu koje okuplja veliku većinu Jevreja u Francuskoj. Konstatujući da udruženje podnosilac predstavke može lako da se snabdeva mesom «*glatt*» u Belgiji i da izvestan broj mesara koje rade pod kontrolom Konzistorijalnog udruženja stavljaju na raspolaganje vernika meso propisno sertifikovano kao «*glatt*», Sud je ocenio da odbijanje izdavanja sporne saglasnosti ne predstavlja mešanje u pravo podnosioca predstavke na slobodu ispoljavanja njegove religije. Sud je precizirao da, s obzirom da su podnosilac predstavke i njegovi članovi mogli da nabavljaju predmetno meso, pravo na slobodu veroispovesti u smisli člana 9 Konvencije ne može ići toliko daleko da obuhvati i pravo da se lično obavljaju ritualno klanje i izdavanje sertifikata koje iz njega proističe (*Cha'are Shalom Ve Tsedek protiv Francuske* [GC], § 82).

d) NOŠENJE VERSKE ODEĆE I SIMBOLA

71. Zdravom demokratskom društvu potrebne su tolerancija i podrška verskom pluralizmu i diverzitetu. Šta više, svako kome je religija suštinsko načelo njegovog života mora u načelu da ima mogućnost da to uverenje saopštava drugima – uključujući i nošenjem verske odeće i simbola (*Eweida i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, § 94). Nošenje takve odeće ili simbola, motivisano verom zainteresovanig i njegovom voljom da svedoči o toj veri, predstavlja jedno od ispoljavanja njegovih verskih uverenja, u obliku nekog «kulta», neke «prakse» i nekog «obreda»; reč je, dakle, o jednom ponašanju koje je zaštićeno članom 9 § 1 (*Eweida i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, § 89). Međutim pravo nošenja verske odeće i simbola nije apsolutno i mora biti uravnoteženo s legitimnim interesima drugih fizičkih i pravnih lica. Sadašnja sudska praksa Suda u toj oblasti pojavljuje se u tri različita konteksta: a) javni prostor, b) profesionalno okruženje, i c) školsko i univerzitetsko okruženje.

72. Kad je reč najpre o prvoj hipotezi, odnosno o nošenju verske odeće i simbola u **javnom prostoru**, Sud je zaključio da je povređen član 9 činjenicom osuđujuće krivične presude podnosioca predstavke, članova jedne religiozne grupe zvane «*Aczimendi tarikati*», na osnovu jednog turskog zakona koji zabranjuje nošenje određene verske odeće na svima pristupačnim javnim mestima izvan verskih ceremonija. U konkretnom slučaju, predmetna odeća sastojala se od turbana, dimija i tunike, sve crne boje, uz jedan štap. Sud je prihvatio, s obzirom na okolnosti predmeta i na odluke domaćih sudova, i imajući u vidu upravo značaj načela laiciteta za demokratski sistem u Turskoj, da, u meri u kojoj predstavlja obezbeđivanje poštovanja laicizma i demokratije, to mešanje teži nekolikim legitimnim ciljevima pobrojanim u članu 9 § 2 : očuvanje javne bezbednosti, zaštitu poretka i zaštitu prava i sloboda drugih. Sud je, međutim, ocenio da njena neophodnost s obzirom na njene ciljeve nije utvrđena. Sud je, naime, istakao da ta zabrana pogađa, ne državne činovnike koji moraju poštovati određenu diskreciju u obavljanju svojih funkcija, već obične građane, i da se odnosi na odeću koja se nosi, ne u specifičnim javnim ustanovama, već u celom javnom prostoru. Osim toga, iz predmeta nije proisticalo da je način na koji su podnosioci predstavke – okupljeni ispred jedne džamije u predmetnoj odeći s jedinim ciljem učestvovanja u jednoj verskoj ceremoniji – ispoljavali svoja verovanja nošenjem specifične odeće predstavljao pretnju javnom poretku ili neki pritisak na druge. Najzad, u odgovoru na tezu turske vlade o eventualnom prozelitizmu od strane podnosioca predstavke, Sud je konstatovao da ni jedan element ne ukazuje da su oni pokušavali da vrše nedozvoljene pritiske na prolaznike na javnim površinama i mestima u želji da promovišu svoja verska uverenja (*Ahmet Arslan i drugi protiv Turske*).

73. S druge strane, Sud nije našao da je povređen član 9 u jednom slučaju protiv Francuske a u vezi s usvajanjem jednog zakona kojim se zabranjuje nošenje na javnom mestu odeće namenjene skrivanju lica (uključujući, dakle, burku i nikab); za kršenje te zabrane zaprećena je novčana kazna uz koju može ići ili je zameniti obavezna obuka iz građanskih vrednosti. Sud je konstatovao da je taj konkretan slučaj značajno različit od slučaja *Ahmet Arslan i drugi protiv Turske*, zbog činjenice da je islamski integralni veo jedan poseban odevni predmet utoliko što u potpunosti zaklanja lice osim eventualno očiju. Isto tako, zabrana u konkretnom slučaju nije eksplicitno zasnovana na verskoj konotaciji predmetne odeće. Sud je prihvatio legitimnost teze tužene vlade po kojoj lice igra značajnu ulogu u društvenoj interakciji i da lica koja se nalaze na mestima otvorenim za sve žele da se na tim mestima ne razvijaju praksa ili stavovi koji bi suštinski doveli u pitanje mogućnost otvorenih međuljudskih odnosa koji, prema uspostavljenom konsenzusu, predstavljaju neophodan element zajedničkog života unutar društva o kome je reč. Sud je, dakle, prihvatio da tužena država tu zatvorenost koju drugima nameće veo koji skriva lice može shvatiti kao ugrožavanje prava drugih da se kreću u sferi društvenosti čime se olakšava zajednički život; drugim rečima, država je mogla da oceni da je suštinski važno da se poseban značaj da interakciji među ljudima i smatrati da je ova poremećena činjenicom da neki pojedinci skrivaju lice u javnom prostoru. Izražavajući istovremeno izvesnu sumnju u neophodnost da na taj izazov odgovori jednim zakonom koji propisuje opštu zabranu (s obzirom na mali broj žena na koji se odnosi) i izražavajući svoju zabrinutost zbog mogućeg negativnog uticaja na društveni položaj tih žena koje bi se mogle naći u izolaciji, Sud je zaključio da tužena država nije prekoračila svoje diskreciono pravo, posebno s obzirom na blagost zaprećenih sankcija (*S.A.S. protiv Francuske* [GC]).

74. Organi Konvencije su uvek odbijali da priznaju osnovanost optužbi koje se odnose na obavezu privremenog skidanja nekog dela odeće s religioznom konotacijom kad je ta obaveza bila motivisana **razlozima bezbednosti**. Tako su odbacili predstavke koje se odnose na:

- presudu kojom se jednom Siku verniku izriču novčane kazne zbog povrede obaveze vozača motocikala da nose zaštitnu kacigu; podnosilac zahteva je tvrdio da ga njegova religija obavezuje da stalno nosi turban, što nošenje kacige čini nemogućim (*X. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)) ;
- obavezu, za Sika vernika, da skine turban dok prolazi kroz bezbednosna metal-detektorska vrata na aerodromu (*Phull protiv Francuske* (odl.)) ;

- obavezu nametnutu jednoj ženi podnosiocu predstavke, koja je došla u generalni konzulat Francuske u Maroku radi dobijanja vize, da skine veo radi kontrole identiteta; pošto je odbila da to učini, nije joj bilo dozvoljeno da uđe u prostor konzulata i nije mogla da dobije vizu. Sud je posebno odbacio argument podnositeljice predstavke po kojem je ona bila spremna da skine veo isključivo u prisustvu žene; sud je smatrao da činjenica da francuski konzularni organi nisu zadužili neku službenicu ženskog roda da izvrši identifikaciju ne predstavlja prekoračenje diskrecionog prava koji je državi na raspolaganju u toj materiji (*El Morsli protiv Francuske* (odl.)) ;
- obavezu da na fotografiji za identifikaciju na zvaničnim dokumentima lice bude snimljeno golglavo i, posebno, obavezu nametnutu jednoj studentkinji muslimanske vere da pokaže fotografiju na kojoj je golglava da bi joj mogla biti uručena njena univerzitetska diploma (*Karaduman protiv Turske* (odl.); *Araç protiv Turske* (odl.)) ;
- obavezu da na fotografiji za identifikaciju na zvaničnim dokumentima lice bude snimljeno golglavo i, posebno, odbijanje državnih organa da prihvate fotografiju na kojoj je podnosilac predstavke, jedan Sik, snimljen s turbanom na glavi (*Mann Singh protiv Francuske* (odl.)).

75. Što se tiče druge hipoteze – **profesionalnog okruženja** – jedno komercijalno preduzeće može legitimno nametnuti svojim službenicima određena pravila oblačenja da bi na taj način u javnost slalo sliku o sebi; primena tih pravila može ponekad da dovede do određenih ograničenja u vezi s nošenjem verskih simbola (*Eweida i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, § 94). Isto tako, neka bolnička ustanova raspolaže širokim manevarskim prostorom da bi zaštitila zdravlje i bezbednost pacijenata i medicinskog osoblja (*Eweida i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, § 99). Međutim, koliko god bili legitimni, ti interesi nisu apsolutni i uvek moraju biti u ravnoteži s pravom zainteresovanog da ispoljava svoju veroispovest.

76. Tako je Sud zaključio da je povređen član 9 u slučaju privremenog udaljavanja s posla službenice jednog privatnog preduzeća koja je odbila da sakrije hrišćanski krst koji je nosila, dok su neki simboli nekih drugih religija bili dozvoljeni (turban i hidžab) (*Eweida i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, §§ 94-95).

77. S druge strane, Sud nije zaključio da je povređen član 9 u slučaju udaljenja s posla jedne medicinske sestre koja je radila na jednom gerijatrijskom odeljenju a koja je odbila da skine svoj krst s ogrlice, ili da ga nosi bilo kao broš ili da ga nosi ispod rol-kragne ; pred domaćim sudijom su rukovodioci podnosioca predstavke objasnili da postoji rizik da neki poremećeni pacijent otme taj visuljak, da ga vuče i povredi sebe ili da povredi zainteresovanu, ili da taj krst viseći dođe, na primer u kontakt s nekom otvorenom ranom (*Eweida i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, §§ 98-100).

78. U vezi, najzad, s trećom hipotezom, nošenja verske odeće i simbola u **državnim prosvetnim ustanovama**, Sud je uvek insistirao na vrlo širokom diskrecionom pravu država u toj oblasti. Naime, nije moguće odrediti širom Evrope neki jednoobrazan koncept značenja religije u društvu, a smisao ili uticaj činjenja koji predstavljaju javno ispoljavanje nekog verskog uverenja nisu isti u zavisnosti od vremena i konteksta. Prema tome, donošenje propisa u toj materiji može se razlikovati od zemlje do zemlje u zavisnosti od nacionalne tradicije i zahteva koje nameću zaštita prava i sloboda drugih i očuvanje javnog poretka. Stoga izbor u vezi s obuhvatom i modalitetima takvih propisa mora, po prirodi stvari, u određenoj meri da bude ostavljen predmetnoj državi, jer zavisi od posmatranog nacionalnog konteksta (*Leyla Şahin protiv Turske* [GC], § 109). Svi slučajevi koje je Sud razmatrao iz tog ugla mogu se podeliti u dve kategorije, u zavisnosti od toga da li lice koje se poziva na pravo nošenja verske odeće pripada nastavnom osoblju ili je student (učenik).

79. Kad je reč o **nastavnom osoblju**, Sud se trudio da uspostavi ravnotežu između, s jedne strane prava nastavnika da ispoljava svoju veroispovest i, s druge strane, poštovanja neutralnosti državne prosvete i zaštite legitimnih interesa učenika obezbeđivanjem verskog mira. Naime, iako država smatra legitimnim da svojim činovnicima, iz razloga njihovog statusa, nametne određenu obavezu diskrecije u javnom ispoljavanju njihovih verskih uverenja, ipak je tu reč o licima koja, u tom smislu, uživaju zaštitu člana 9 Konvencije. Na Sudu je, dakle, da istraži, imajući u vidu okolnosti svakog pojedinačnog slučaja, da li je uspostavljena pravedna ravnoteža između temeljnog prava pojedinca

na slobodu veroispovesti i legitimnog interesa demokratske države da njeno činovištvo postupa u skladu s ciljevima navedenim u članu 9 § 2 (*Kurtulmuş protiv Turske* (odl.)). U tom pogledu, potrebno je imati u vidu samu prirodu nastavnika državne škole, izvršioca prosvetne vlasti i predstavnika države pred učenicima, i eventualnog efekta prozelitizma koji bi mogli proizvesti na učenike nošenjem verske odeće ili simbola. Osim toga, uzrast učenika predstavlja drugi značajan faktor koji se mora uzimati u obzir, pošto sasvim mala deca postavljaju sebi mnoga pitanja dok su istovremeno podložnija uticajima od starijih učenika (*Dahlab protiv Švajcarske* (odl.)).

80. Držeći se te logike, Sud je državi priznao odeđeno široko diskreciono pravo i proglasio očigledno neosnovanim predsatvke koje su se odnosile na:

- zabranu izrečenu jednoj učiteljici u državnoj osnovnoj školi koja predaje odeljenju s vrlo mladom decom (između četiri i osam godina), da nosi islamsku maramu u okviru svoje nastavničke aktivnosti. Sud je dao posebnu težinu činjenici da se nošenje islamske marame, «koja je jako spoljno obeležje», teško može pomiriti sa porukom tolerancije, poštovanja drugog i naročito s jednakošću polova i nediskriminacije, koju u demokratskom društvu svaki nastavnik mora da prenosi svojim učenicima. Osim toga, Sud je odbacio tvrđenje podnositeljice predstavke po kojoj sporna mera predstavlja diskriminaciju po osnovu pola (član 14 Konvencije), s obzirom da se ta sporna mera može jednako primenjivati i na muškarca koji bi, u istim okolnostima, nametljivo nosio odeću svojstvenu nekoj drugoj veroispovesti. (*Dahlab protiv Švajcarske* (odl.));
- disciplinsku sankciju izrečenu podnositeljici predstavke, profesorki jednog državnog univerziteta u Turskoj, zato što je nosila islamsku maramu u okviru svojih nastavnih aktivnosti, protivno propisima o načinu oblačenja državnih činovnika. U tom pogledu, Sud je podsetio da demokratska država ima pravo da od svojih činovnika zahteva da budu lojalni prema ustavnim načelima na koja se oslanja turska država; a načelo laiciteta jedno je od osnivačkih načela turske države; dakle, bilo je razumno očekivati da podnositeljica predstavke, kao izvršilac univerzitetskih vlasti i predstavnica države koja je slobodno prihvatila svoj činovnički status, poštuje pravila koja je obavezuju na diskreciju u javnom ispoljavanju svojih verskih uverenja. Sud je takođe odbacio tvrđenje podnositeljice predstavke po kojoj se sporna mera može tumačiti kao diskriminacija po dvostrukom osnovu njene verske pripadnosti i njenog pola (član 14 Konvencije), budući da analogna pravila postoje i za muškarce, kako bi se obezbedila diskrecija u izražavanju njihovih verskih uverenja (*Kurtulmuş protiv Turske* (odl.); za sličan slučaj udaljenja iz nastave jedne nastavnice u gimnaziji « *İmam-Hatip* », videti *Karaduman protiv Turske* (odl.)).

81. Što se tiče **učenika odnosno studenata**, Sud je zaključio da nije povređen član 9 ili da su očigledno neosnovane optužbe u sledećim slučajevima :

- Zabrane jednoj studentkinji medicine na jednom državnom univerzitetu u Turskoj da na časovima nastave nosi islamsku maramu. Imajući u vidu istorijske posebnosti i one koje proističu iz ustavnog sistema Turske, Sud je priznao legitimnost napora koje čine državni organi radi očuvanja načela laiciteta, jednog od osnivačkih načela turske države kako ga tumači Ustavni sud te zemlje. I sam Sud je našao da takva koncepcija laiciteta poštuje vrednosti na kojima počiva Konvencija, a koje su u skladu s načelom vladavine prava i poštovanja ljudskih prava i demokratije. Da bi zaključio da nije povređen član 9, Sud je uzeo u obzir posebno sledeće: činjenicu da turski ustavni sistem stavlja naglasak na jednakost polova, jedno od suštinskih načela na koja se oslanja Konvencija, i jedan od ciljeva kojima teže države članice Saveta Evrope; činjenicu da se pitanje nošenja islamske marame u turskom kontekstu, predstavljeno ili doživljavano kao prinudna verska obaveza, ne može razmatrati ako se nema u vidu uticaj koji može vršiti nošenje tog simbola na one koji ga ne nose; činjenicu da je, prema turskim sudovima, nošenje marame steklo određeni politički značaj; da u Turskoj postoje ekstremistički pokreti koji se trude da celom društvu nametnu svoje verske simbole i svoju koncepciju društva, zasnovanog na verskim pravilima. U takvom kontekstu, sporni propis predstavlja meru namenjenu postizanju gore navedenih legitimnih

ciljeva a time i zaštitu pluralizma u jednoj univerzitetskoj ustanovi (*Leyla Şahin protiv Turske* [GC]) ;

- zabrane učenicama gimnazije « *İmam-Hatip* » (državna srednjoškolska obrazovna ustanova verske vokacije u Turskoj) da nose islamsku maramu, osim na časovima kuranskog učenja, i činjenice zabrane pristupa nastavi učenicama koje nose veo. Sud je posebno istakao da turski relevantni propisi nameću svim učenicima srednjih škola obavezu nošenja određene uniforme i obavezu da u školu dolaze gologlavi; u školama « *İmam-Hatip* », postojao je izvestan izuzetak, koji je omogućavao devojkama da na časove kuranskog učenja dolaze pokriveno. Prema tome, u spornom propisu su sadržane odredbe opšteg tipa koje se primenjuju na sve učenike nezavisno od njihovih verskih uverenja, koje služe posebno postizanju legitimnog cilja očuvanja neutralnosti srednjoškolske nastave namenjene adolescentima koji bi mogli biti izloženi riziku od pritisaka (*Köse i drugi protiv Turske* (odl.)) ;
- odbijanje francuskih državnih koleža da prihvate da na časove fizičke kulture učenice dolaze pokriveno i, shodno tome, njihovo isključenje iz predmetnih ustanova zbog nepoštovanja obaveze redovnog pohađanja nastave. Priznajući kompatibilnost francuskog modela laiciteta s vrednostima na kojima počiva Konvencija, Sud je uzeo u obzir internu sudsku praksu iz koje proističe da nošenje religijskih simbola nije po sebi nespojivo s načelom laiciteta u školskim ustanovama, ali da ono često postaje nespojivo u zavisnosti od uslova u kojima se oni nose i od posledica koje to nošenje može proizvesti. U konkretnom slučaju, Sud je prihvatio da nije nerazumno smatrati da je nošenje vela, kao što je islamska marama, nespojivo s praktikovanjem sporta iz razloga bezbednosti ili higijene. Sud je posebno istakao da su disciplinski postupci koji su preduzimani protiv podnositeljica predstavljeni u potpunosti zadovoljavali zahteve dovođenja u ravnotežu različitih interesa koji su bili u igri. Tužena država, dakle, nije prekoračila prostor diskrecionog prava koji joj je na raspolaganju (*Dogru protiv Francuske*, i *Kervanci protiv Francuske*) ;
- zabranu učenicama srednjih stručnih škola i gimnazija u Francuskoj da nose « obeležja ili odeću kojima napadno ispoljavaju određenu versku pripadnost », zabranu opšteg tipa a ne ograničenu samo na časove fizičkog vaspitanja, i, shodno tome, isključenje iz nastave učenica koje su nosile islamsku maramu ili turban ili « *keski* » (pod-turban) koji nose Siki, u krugu ustanove. Sud je smatrao da je očuvanje ustavnog načela laiciteta, koje je u skladu s Konvencijom, dovoljno opravdanje sporne mere. Osim toga, Sud je smatrao da stav školske uprave koji se manifestovao kao odbijanje da se učenicama muslimanske veroispovesti odobri nošenje njihovih marama, tako što bi ih skidale na ulazu u učionicu, ili da marama zamene kapom ili povezačom koje ne bi imale nikakvu versku konotaciju, odnosno odbijanje da se dozvoli učenicama veroispovesti Sika da svoje turbane zamene kapama tipa *keski*, nije u suprotnosti sa članom 9 Konvencije jer se taj stav u potpunosti odnosi na širinu diskrecionog prava kojom država raspolaže (*Gamaleddyn protiv Francuske* (odl.); *Aktas protiv Francuske* (odl.); *Ranjit Singh protiv Francuske* (odl.); *Jasvir Singh protiv Francuske* (odl.)).

e) SLOBODA VERISPOVESTI, PORODICA I VASPITANJE DECE

82. Članom 9 ne regulišu se modaliteti sklapanja brakova po verskim obredima, u smislu da oni u potpunosti pripadaju polju nadležnosti svake verske zajednice. Posebno, na svakoj verskoj zajednici je da odluči da li i u kojoj meri omogućava zajednice između lica istog pola (*Parry protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)). Isto tako, Komisija je odbila da pruži zaštitu iz člana 9 jednom muškarcu osuđenom na zatvorsku kaznu zato što je imao seksualne odnose s devojkom mlađom od šesnaest godina (zakonski uzrast za pristanak na seksualni odnos), iako je s njom bio oženjen po islamskom obredu; osim toga, Komisija je takođe zaključila da nema vidne povrede člana 12 Konvencije (pravo na brak) (*Khan protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)). Komisija je takođe odbacila predstavku jednog muškarca koji nije želeo da sklopi brak sa svojom devojkom prema propisima iz građanskog prava, zahtevajući od države da prizna te odnose - formalizovane, po njemu, glasnim čitanjem jednog odlomka iz Starog zaveta pre prvog seksualnog odnosa – kao pravno valjan brak (*X. protiv Nemačke* (odl.)).

83. Članom 9 se ne garantuje nikakvo pravo na **razvod braka** (*Johnston i drugi protiv Irske*, § 63). Isto tako, Komisija je proglasila neprihvatljivom optužbu zasnovanu na članu 9 a koju je izneo jedan praktikujući jevrejski vernik koga je građanski sud osudio na nadoknadu štete s kamatama svojoj bivšoj supruzi kojoj je odbio da izda *guett* (pismo o raskidu braka) nakon građanskog razvoda, što bi mu omogućilo da se ponovo oženi po verskom obredu. U konkretnom slučaju, podnosilac predsatvke je objašnjavao da je time želeo da sačuva mogućnost da se njom ponovo oženi, jer je pripadao grupi *Cohena*, a Mojsijev zakon mu zabranjuje da se oženi razvedenom ženom, makar ona bila i njegova bivša supruga. Komisija je istakla da podbijanje izdavanja *guetta* ne predstavlja «ispoljavanje religije» u smislu člana 9, utoliko pre što se podnosilac predstavke, koga je inače gonio rabinski sud zbog tog odbijanja, izgleda suprotstavljao verskim pravilima na koja se pozivao (*D. protiv Francuske* (odl.)) ;

84. Opšte je poznato da religiozni način života zahteva od vernika istovremeno da poštuju verske propise i da se posvete verskim aktivnostima koje mogu da angažuju značajan deo njihovog vremena i da ponekad imaju radikalne oblike kao što je **monaški život** kod više hrišćanskih veroispovesti, kao i kod budista i hinduista. Ukoliko je izbor takvog životnog puta rezultat slobodne i nezavisne odluke nekog punoletnog lica, on je u potpunosti pokriven garancijama iz člana 9 Konvencije, čak i ako može dovesti do sukoba sa članovima porodice koji se ne slažu s tim izborom (*Moskovski Jehovini svedoci protiv Rusije*, § 111).

85. Na planu člana 2 Protokola br. 1, Komisija je odlučila da je pravo roditelja da svojoj deci obezbede vaspitanje u skladu s njihovim verskim i filozofskim uverenjima jedan od atributa roditeljskog prava, tako da to pravo ne može vršiti onaj od roditelja kome je roditeljsko pravo oduzeto (*X. protiv Švedske* (odl.)).

86. Držeći se tih načela, Komisija je proglasila neprihvatljivim:

- predstavku jednog poljskog državljanina nastanjenog u Nemačkoj, čija je bivša supruga živela u Švedskoj s njihovim maloletnim sinom. Osim što su švedski sudovi odbijali da mu dozvole posećivanje deteta, podnosilac predstavke se žalio na činjenicu da se dete vaspitava u luteranskoj religiji i u suprotnosti s učenjima Katoličke crkve u kojoj je dete kršteno; naime, njegova bivša supruga nije poštovala svečanu obavezu, koju je bila preuzela prilikom njihovog venčanja, da će dete vaspitavati u katoličkoj veri, kako to nalaže kanonsko pravo Katoličke crkve. Komisija je odbacila tu optužbu kao nespojivu *ratione personae* s Konvencijom, inkriminisana dela su se mogla pripisati samo bivšoj supruzi podnosioca predstavke, jer je jedino njoj dodeljeno dete na čuvanje i koja je jedina imala pravo i dužnost da brine o njegovom vaspitanju, a ne tuženoj državi (*X. protiv Švedske* (odl.), n° 172/56; videti i predstavke istog podnosioca, *X. protiv Švedske* (odl.) ; *X. protiv Švedske* (odl.), n° 911/60), gde su slične optužbe odbacivane kao u suštini iste kao u prvom slučaju) ;
- predstavku jednog političkog izbeglice poreklom iz sovjetske Centralne Azije koji se žalio da su njegova nećakinja i njegov nećak skrenuti s puta muslimanske vere, koja je njihova vera, tako što su ta deca vaspitavana u jednoj katoličkoj ustanovi. Ostavljajući po strani pitanje da li je podnosilac predstavke uopšte mogao postupati u njihovo ime, ili tvrditi da je posredna «žrtva» navedene povrede, Komisija je istakla da nije bilo nikakvog ugrožavanja slobode veroispovesti, utoliko pre što su u vreme donošenja odluke navedena nećakinja i navedeni nećak imali 20 odnosno 21 godinu (*X. protiv Nemačke* (odl.)) ;
- optužbu jevrejskih roditelja koji su se žalili na odluku švedskih socijalnih organa da njihove maloletne kćeri smeste u jednu protestantsku, a ne jevrejsku, hraniteljsku porodicu, što je navodno u suprotnosti s njihovim pravom da svoju decu odgajaju u skladu sa svojim verskim uverenjima. Na planu člana 9 u kombinaciji sa članom 2 Protokola br.1, Komisija je istakla da su, zapravo, ti organi uložili nezanemarljiv napor u aktivnom traženju jedne jevrejske hraniteljske porodice uz pomoć lokalnog rabina, sve vreme informišući roditelje o preduzetim koracima i pozivajući ih da daju svoje mišljenje; međutim, nisu mogli da pronađu ni jednu jevrejsku hraniteljsku porodicu u regionu (*Tennenbaum protiv Švedske* (odl.)) ;

- predstavku jednog razvedenog muškarca muslimanske vere osuđenog na kaznu zatvora zato što je odbio da plaća alimentaciju za svoju maloletnu kćer uz obrazloženje da je ona promenila veru, pošto ju je majka krstila u Katoličkoj crkvi. Prema podnosiocu predstavke, dete koje se odreklo islama (čak i pod uticajem svoje majke) mora se smatrati kao «nepostojeće»; prema tome, prinuđivati oca deteta koji je muslimanske vere da detetu plaća alimentaciju bilo bi navodno u suprotnosti sa slobodom veroispovesti. Komisija je zaključila da nije bilo mešanja u slobodu veroispovesti podnosioca predstavke, budući da se obaveza plaćanja alimentacije detetu koje je na čuvanje povereno drugom roditelju primenjuje generalno i da nema po sebi nikakvih neposrednih implikacija u oblasti veroispovesti ili savesti (*Karakuzey protiv Nemačke* (odl.)).

87. Što se tiče Suda,

- on je proglasio neprihvatljivom jednu predstavku zasnovanu na članu 8 (pravo na poštovanje privatnosti i porodičnog života) i na više drugih članova Konvencije, koju je podnela jedna grupa roditelja čija su punoletna deca pristupila monaškom redu Makedonske pravoslavne crkve. Podnosioci predstavke su se žalili da je Crkva, osnivajući jedan monaški red i primajući u njega njihovu decu, ugrozila njihova sopstvena prava, posebno njihovo pravo da sačuvaju kontakte sa svojom decom, pravo na pomoć svoje dece u starosti i u slučaju bolesti i pravo da imaju unuke; država je dakle morala da interveniše kod Crkve da bi zaštitila ta prava. Sud je istakao da je izbor načina života dece podnosilaca predstavke slobodan; da kontakti, poštovanje i međusobna ljubav između roditelja i njihove dece koja su u međuvremenu postala punoletna, spadaju u strogo privatnu sferu i da ne mogu da stvaraju nikakvu pozitivnu obavezu za državu; najzad, da se Konvencijom ne garantuje pravo bilo koga da ima unuke (*Šjakova i drugi protiv Bivše Jugoslovenske Republike Makedonije* (odl.)) ;
- Sud je proglasio neprihvatljivom kao očigledno neosnovanom optužbu jedne majke, članice raelijanskog pokreta, odvojene od svog partnera ali vršeći roditeljsko pravo zajedno s njim, žaleći se na sudsku zabranu da svoju decu stavlja u kontakt sa raelijancima (osim nje same i njenog novog partnera) i da ih tera da učestvuju u raelijanskim skupovima. Sud je ocenio da je to mešanje, predviđeno zakonom i koje teži jednom legitimnom cilju (zaštita prava dece prava njihovog oca), bilo takođe «nephodno u demokratskom društvu». Naime, podnositeljica predstavke mogla je, bez ograničenja, da nastavi da praktikuje svoju religiju na ličan način, s tim da se to praktikovanje moglo obavljati i u prisustvu dece samo ako deca nisu u kontaktu s drugim članovima raelijanskog pokreta. Sud je takođe insistirao na prioritarnom cilju koji predstavlja uzimanje u obzir višeg interesa dece, cilju koji podrazumeva pomirenje vaspitnih izbora koje zastupa svaki od roditelja i obezbeđuje zadovoljavajuću ravnotežu između svačijih koncepcija, izvan bilo kakvog vrednosnog suda i, eventualno, putem jednog minimalnog okvira lične verske prakse. Iz u suštini identičnih razloga, Sud nije uočio nikakvu pojavu diskriminacije zabranjene članom 14 (*F.L. protiv Francuske* (odl.)) ;
- konstatujući da je povređen član 9, Sud je proglasio neuverljivim obrazloženje ruskih sudova za raspuštanje lokalnog ogranka Jehovinih svedoka i zabranu njegovih aktivnosti, po kom obrazloženju ta verska zajednica navodno vrši «psihološki pritisak» s ciljem da svoje pristalice udalji od njihovih porodica i da te porodice uništi. Sud je smatrao, pre svega, da je odluka Jehovinih svedoka da se u potpunosti posvete verskom životu doneta slobodno, bez prinude i na način veoma sličan onome što se događa u velikim «tradicionalnim religijama» sveta, i drugo, da dostavljeni statistički podaci nisu kredibilni; naime, u njima se pojavljuje samo šest slučajeva porodičnih sukoba kod Jehovinih svedoka, dok bi se korektan pristup sastojao u poređenju učestalosti porodičnih lomova među onima koji nisu vernici, među pristalicama većinske religije u zemlji i među Jehovinim svedocima (*Moskovski Jehovini svedoci protiv Rusije*, § 109-104) ;
- Sud je proglasio neprihvatljivom zbog nespojivosti *ratione materiae* s Konvencijom optužbu jednog oca koji se protivio da njegova kći (uzrasta između deset i četrnaest godina u vreme događaja, a koja je bila poverena na čuvanje majci) bude krštena i da ide na časove katoličke veronauke, a koji se žalio na odbijanje španskih sudova da izdaju naredbu da svaka odluka u

vezi s religijskim obrazovanjem njegove kćeri bude odložena do njenog punoletstva i da se isključivo on bavi vaspitavanjem kćeri u tom pogledu. Sudovi su bili konstatovali da se majka, kojoj je kći bila poverena na čuvanje, ograničava na poštovanje volje maloletnice, garantujući tako na adekvatan način njen interes (*Rupprecht protiv Španije* (odl.); za jedan dosta sličan slučaj razmatran iz ugla člana 2 Prortokola br.1, videti *X. protiv Holandije* (odl.)).

88. Kad je reč o **školskom okruženju**, član 9 obezbeđuje zaštitu od verske indoktrinacije od strane države (*Angeleni protiv Švedske* (odl.); *C.J., J.J. i E.J. protiv Poljske* (odl.)). S druge strane, mogu postojati slučajevi u kojima je **obaveza redovnog pohađanja nastave u školi** u sukobu s verskim uverenjima porodice. Tako su organi Konvencije odbacili :

- predstavku u vezi s odbijanjem švedske školske uprave da podnositeljicu predstavke, učenicu jedne državne škole koja se smatra ateističkom, oslobodi časova verske nastave; po njenim rečima, ti časovi su je primoravali da usvoji izvestan hrišćanski način mišljenja. Podnositeljica predstavke je takođe navodila izvesnu diskriminaciju koja je u suprotnosti sa članom 14, utoliko što je po švedskom zakonu koji je bio na snazi u vreme predmetnih događaja bila predviđena mogućnost da neki učenik bude oslobođen tih časova pod uslovom da pripada nekoj verskoj zajednici i da dobija versko obrazovanje u okviru nje; a to se nije moglo primenjivati na atesite. Komisija je konstatovala da je ta devojka već bila u znatnoj meri oslobođena spornih časova zato što su sadržavali religijske elemente (pevanje liturgijskih pesama itd.). Što se ostalog dela te nastave tiče, Sud je prihvatio stav švedske vlade po kojem je tu reč o nastavi *o religijama*, a ne *u nekoj religiji* – iako je uglavnom fokusirana na hrišćanstvo. Podnositeljica predstavke nije, dakle, bila izložena nekoj verskoj indoktrinaciji niti primoravana da učestvuje u bilo kakvom obredu (*Angeleni protiv Švedske* (odl.); videti međutim i *Folgerø i drugi protiv Norveške* [GC]) ;
- predstavku roditelja s optužbom za diskriminaciju zbog činjenice da, prema luksemburškom zakonu, samo neko versko uverenje može biti osnov za oslobađanje nekog učenika od časova verske i moralne pouke, ili moralne pouke i poznavanja društva, dok su oni želeli da za svoju decu dobiju oslobađanje na osnovu filozofskih uverenja. Komisija je ocenila da u odsustvu navoda o nekoj verskoj ili drugoj indoktrinaciji, obaveza za decu da prate časove nastave morala i poznavanja društva ne predstavlja mešanje u uživanje slobode mišljenja ili savesti. Što se tiče razlike u tretmanu koja je predmet optužbe u konkretnom slučaju, ona teži postizanju određenog legitimnog cilja (da se smanji broj učenika koji ne pohađaju časove kako bi se svim mladima obezbedila određena moralna pouka) i da je ona srazmerna tom cilju, utoliko što, prema slovu zakona, sporni časovi treba posebno da se odnose na učenje o ljudskim pravima i što treba da budu organizovani tako da garantuju pluralizam mišljenja (*Bernard i drugi protiv Luksemburga* (odl.));
- predstavku jednog para adventista sedmog dana koji se žalio na odbijanje luksemburških opštinskih organa da njihovom sinu odobre opšte oslobađanje od obaveze da na nastavu dolazi subotom, dan apsolutnog odmora u toj verskoj zajednici. Sud je odlučio da je sporno mešanje opravdano neophodnošću da se detetu obezbedi vršenje njegovog prava na obrazovanje, koje mora biti iznad verskih uverenja roditelja, i da je u konkretnom slučaju poštovan odnos srazmernosti (*Martins Casimiro i Cerveira Ferreira protiv Luksemburga* (odl.)).

f) PROPOVEDANJE I PROZELITIZAM

89. Sloboda ispoljavanja svoje veroispovesti podrazumeva u načelu i **pravo da se pokušava uveriti i preobratiti svog bližnjeg**, na primer putem nekog «učenja», inače bi, uostalom, «sloboda promene religije ili uverenja», koja se štiti članom 9 Konvencije, mogla da bude samo mrtvo slovo na papiru (*Kokkinakis protiv Grčke*, § 31). S druge strane, članom 9 se ne štiti neprihvatljivi prozelitizam, neka aktivnost kojom se nude materijalne ili socijalne pogodnosti, ili vršenje nekog nedopuštenog pritiska kako bi se postiglo pristupanje nekoj verskoj zajednici (*Larissis i drugi protiv Grčke*, § 45).

90. Tako je Sud zaključio da je povređen član devet u jednom slučaju gde je podnosilac predstavke, jedan Jehovin svedok, uhapšen i krivično osuđen zato što je došao u stan žene pojca lokalne pravoslavne crkve i započeo s njom razgovor verskog karaktera (*Kokkinakis protiv Grčke*). S druge strane, Sud je imao nijansiran pristup u jednom drugom grčkom slučaju u kom su podnosiocima predstavke, oficire vojnog vazduhoplovstva u vreme događaja, osudili vojni sudovi zbog prozelitizma kako prema više njima potčinjenih vojnika, tako i prema više civila. U vezi s pokušajima preobraćanja *vojnika*, Sud je ocenio da sporna osuđujuća presuda ne predstavlja povredu člana 9. Sud je istakao da hijerarhijska struktura koja je karakteristična za status vojnih lica može dati određenu boju svim aspektima odnosa između pripadnika oružanih snaga, tako da je nekom potčinjenom teško da odbije nekog starešinu koji mu se obraća ili da ne prihvati neki razgovor koji ovaj započne. Naime, ono što bi se, u civilnom okruženju, moglo smatrati bezazlenom razmenom ideja koju sagovornik može slobodno da prihvati ili da odbaci, u okviru vojničkog života može se doživeti kao oblik uznemiravanja ili kao vršenje nedopuštenog pritiska putem zloupotrebe položaja. Iako svi razgovori između pojedinaca s nejednakim vojnim činovima o religiji ili o drugim delikatnim pitanjima neće nužno spadati u tu kategoriju, ipak, ukoliko to okolnosti zahtevaju, države mogu imati osnov za preduzimanje posebnih mera radi zaštite prava i sloboda potčinjenih u oružanim snagama. S druge strane, Sud je ocenio da osuđujuća presuda izrečena podnosiocima predstavke zbog prozelitizma prema *civilima* na koje oni nisu vršili nikakav pritisak niti prinudu nije bila neophodna u demokratskom društvu te je stoga povređen član 9 Konvencije (*Larissis i drugi protiv Grčke*).

g) SLOBODA VERSKOG KULTA

91. Sloboda veroispovestui podrazumeva slobodu ispoljavanja svoje vere ne samo individualno i privatno, već i **kolektivno**, javno i u krugu onih s kojima se dele verska uverenja. Drugim rečima, individualno ili kolektivno, javno kao i privatno, svako ima pravo da ispoljava svoja uverenja. U članu 9 Konvencije pobrojani su različiti oblici ispoljavanja neke religije ili nekog uverenja, odnosno kult, učenje, praktikovanje i vršenje obreda (*Güler i Uğur protiv Turske*, § 35). Stoga je tom odredbom zaštićeno pravo vernika da se mirno okupljaju radi obavljanja obreda svojstvenih njihovoj religiji (*The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints protiv Ujedinjenog Kraljevstva; Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı protiv Turske*, § 41). S druge strane, članom 9 – bilo uzetim posebno ili u kombinaciji sa članom 11 Konvencije (sloboda okupljanja) – ne garantuje se nužno pravo na okupljanje i ispoljavanje religije svuda gde se želi, na bilo kom mestu (*Pavlidis i Georgakis protiv Turske* (odl.), § 29).

92. Tako je Sud zaključio da je povređena sloboda veroispovesti u sledećim slučajevima:

- mere kojima je ograničen verski život kiparskih Grka pravoslavne vere koji kao enklava žive u «Turskoj republici Severni Kipar», koje ih sprečavaju da izlaze iz svojih sela da bi učestvovali u verskim ceremonijama u verskim objektima koji su na nekom drugom mestu, kao i da odu u neki manastir (*Kipar protiv Turske* [GC] (suština), §§ 243-246) ;
- rasturanje od strane ruske policije jednog nedeljnog okupljanja Jehovinih svedoka koje se održavalo u konferencijskoj sali jedne državne srednje stručne škole, u sali koju je nacionalna organizacije Jehovinih svedoka iznajmljivala na osnovu uredno sklopljenog ugovora o zakupu. Ta mera je bila jasno nezakonita i proizvoljna čak i sa stanovišta domaćeg prava (*Kouznetsov i drugi protiv Rusije*). U jednom drugom sličnom slučaju, Sud je konstatovao povredu u činjenici rasturanja godišnje proslave Jehovinih svedoka održavane u konferencijskoj sali jedne državne visokoškolske ustanove, koja sala je takođe bila iznajmljena u skladu s domaćim zakonodavstvom. Tu operaciju izveo je veliki broj policajaca angažovanih za tu priliku, uključujući i jedan udarni odred vojske; podnosioci predstavke su uhapšeni i pritvoreni tokom više časova. Ostavljajući po strani pitanje zakonitosti tih mešanja, Sud je ocenio da ono sasvim jasno nije bilo «neophodno u demokratskom društvu» (*Krupko i drugi protiv Rusije*) ;

- rasturanje od strane moldavske policije jednog molitvenog skupa koji je održavala jedna grupa muslimana u jednoj privatnoj kući, i osuđujuća presuda podnosioca predstavke na administrativnu novčanu kaznu zbog «praktikovanja religije koja nije priznata od države» (*Masaev protiv Moldavije*);
- prekidanje od strane bugarske policije jednog skupa pristalica Crkve ujedinjenja velečasnog Muna koji je održavan u kući jednog od njih; najzad, zaplena knjiga, snimaka i nekih drugih predmeta – a sve to pod izgovorom da je tu reč o verskoj zajednici koja nije registrovana kod državnih organa. Sporne mere bile su očigledno bez zakonskog osnova u domaćem pravu. Osim toga, domaće pravo nije bilo jasno u vezi s mogućnošću održavanja verskog okupljanja u odsustvi registracije predmetne organizacije; u vreme predmetnih događaja postojala je izvesna administrativna praksa, potvrđena jednim delom sudske prakse, u smislu da su takvi skupovi nezakoniti (*Boychev i drugi protiv Bugarske*);
- pozivanje podositeljice predstavke u policijsku stanicu i njeno saslušanje o njenim verskim uverenjima; zatim pretres izvršen u njenom prebivalištu od strane policije uz zaplenu knjiga i snimaka; najzad upozorenje koje je policija uputila podnositeljici predstavke da prestane da bude domaćin skupova protestantske evangelističke zajednice kojoj pripada. Sud je zaključio da nema zakonskog osnova za mešanje, da su predmetne mere preduzete bez ikakve krivične istrage i to flagrantnom povredom domaćeg zakonodavstva (*Dimitrova protiv Bugarske*);
- osuđujuća presuda na zatvorsku kaznu izrečena podnosocima predstavke zato što su prisustvovali jednoj muslimanskoj verskoj ceremoniji (*mevlût*) organizovanoj u prostorijama jedne političke stranke u znak sećanja na tri lica, članove jedne organizacije proglašene ilegalnom, a koja su ubili predstavnici organa reda. Sa stanovišta Suda, sama činjenica da je predmetna ceremonija održavana u prostorijama jedne političke stranke u kojima su bili prisutni simboli jedne terorističke organizacije nije lišavala učesnike zaštite koju garantuje član 9. U konketnom slučaju, sporna sankcija nije odgovarala zahtevima preciznosti i predvidljivosti jer nije bilo moguće predvideti da bi obično prisustvovanje jednoj verskoj ceremoniji moglo biti predmet primene zakona o borbi protiv terorizma (*Güler i Uğur protiv Turske*).

93. S druge strane, organi Konvencije nisu zaključili da je povređen član 9 ili su predmetne optužbe proglasili očigledno neosnovanim u sledećim slučajevima:

- odluke britanskih organa vlasti da zatvore istorijsku lokaciju Stounhendž (Stonehenge) u trenutku letnje ravnodnevice i da ne dozvole grupi pristalica druidizma da na tom mestu održe svoju ceremoniju proslave letnje ravnodnevice. Komisija je smatrala da čak i pod pretpostavkom da je bilo mešanja u vršenje prava prema članu 9, ono je imalo za cilj očuvanje javne bezbednosti i bilo je opravdano u smislu drugog stava tog istog člana, s obzirom upravo na činjenicu da su državni organi prethodno uložili iskrene napore pokušavajući da zadovolje interese pojedinaca i organizacija koje zanima Stounhendž (*Chappell protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.); takođe videti *Pendragon protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.));
- uslovna osuđujuća presuda na novčanu kaznu zbog «remećenja mira» izrečena nekolicini lica koja se protive abortusu a koja su prodrli u prostorije jedne klinike u kojoj su obavljani pobačaji i održali kolektivnu molitvu na kolenima u hodniku te ustanove. Komisija je prihvatila da je sporno ispoljavanje bilo obuhvaćeno poljem primene člana 9, ali da je sporno mešanje jasno opravdano u pogledu drugog stava istog tog člana (*Van Schijndel i drugi protiv Holandije* (odl.));
- nemogućnost za podnosioca predstavke, kiparskog državljanina koji je oduvek živeo u južnom delu ostrva, da ide u crkve i manastire koji se nalaze na severu, na teritoriji «Turske republike Severnog Kipra». Sud je konstatovao da se jedina veza podnosioca predstavke sa severom ostrva sastojala od obradive zemlje koju je nasledio od svojih roditelja, i da ne može biti nikakve prepreke za njega da vrši svoja prava iz člana 9 na jugu Kipra (*Josephides protiv Turske* (odl.));

- prekidanje od strane policije jedne pravoslavne liturgije koja se održavala bez prethodne dozvole u jednom manastiru na teritoriji «Turske republike Severni Kipar» pretvorenom u muzej. Sud je prihvatio da je u konkretnom slučaju počinjena greška jer su vernici u dobroj veri smatrali da su dobili dozvolu, dok je po mišljenju organa zaduženih za zaštitu kulturne baštine predmetni skup bio nedozvoljen i nezakonit. Međutim, u svetlu svih relevantnih okolnosti – odsustvo upotrebe nesrazmerne sile, neophodnost izbegavanja sukoba u posebnom političkom kontekstu Severnog Kipra, itd. – Sud je zaključio da sporno mešanje nije bilo nesrazmerno (*Pavrides i Georgakis protiv Turske* (odl.)).

94. Sud je proglasio neprihvatljivim sledeće predstavke, u kojima su legitimni interesi spomenuti u članu 9 § 2 bili jasno iznad interesa podnosioca predstavke da obave određene obrede njihove religije:

- zabrana, koju su opštinske vlasti nametnule jednoj katoličkoj parohiji, da se pre 7h30 oglašava crkvenim zvonima preko određenog stepena jačine zvuka. Sud je odlučio da se to mešanje odnosilo na legitimni cilj zaštite prava drugih – u konkretnom slučaju prava na noćni odmor suseda – i da je bilo srazmerno tom cilju. Naime, između 23 časa i 7h30, zvono se moglo i dalje oglašavati pod uslovom da bude tiše; ostatkom dana zvuk nije bio ograničen (*Schilder protiv Holandije* (odl.)) ;
- zaplena i konfiskacija *ayahuascae*, halucinogene supstance koja se konzumira prilikom slavljenja religije poznate kao «Santo Daime». Sud je presudio da je sporna mera, koja proističe iz zakona o psihoaktivnim supstancama, bila «neophodna u demokratskom društvu» radi zaštite zdravlja. S obzirom da su podnosioci predstavke tvrdili da su žrtve diskriminacije u poređenju sa hrišćanskim crkvama koje koriste vino (vino za pričest) u svojim obredima, Sud je smatrao da se te dve situacije ne mogu porediti: prvo, vino ne potpada pod pravni režim opojnih supstanci, a drugo, obredi hrišćanskih crkava ne podrazumevaju korišćenje psihoaktivnih supstanci u cilju intoksikacije (*Fränklin-Beentjes i CEFLU-Luz da Floresta protiv Holandije* (odl.)).

95. Sud je takođe proglasio neprihvatljivom jednu predstavku koju je podneo jedan grčki pravoslavni manastir koji se žalio da instaliranje telekomunikacionih antena, radija i televizije u životnom prostoru manastira ugrožava njegovu slobodu kulta. Sa svoje strane, Sud nije utvrdio nikakvo mešanje u prava iz člana 9 jer je manastir funkcionisao tokom jednog dugog perioda bez obzira na prisustvo antena i da je i sam obnovio ugovor o izdavanju zemljišta na kom su one instalirane (*Iera Moni Profitou Iliou Thiras protiv Grčke* (odl.)).

96. Sloboda kulta se primenjuje takođe na **način sahranjivanja mrtvih**, utoliko što on predstavlja jedan suštinski element verske prakse (*Johannische Kirche i Peters protiv Nemačke* (odl.)). Ipak, u jednom slučaju gde su se podnosioci predstavke žalili na kašnjenje organa koji su im predali telo njihove kćeri preminule u bolnici, nakon čega nisu mesecima mogli da joj obezbede sahranu po verskom obredu i moliti se na njenom grobu, Sud je odlučio da razmotri tu optužbu na terenu samo člana 8 Konvencije (poštovanje privatnosti i porodičnog života), s obrazloženjem da iznesena činjenica ne predstavlja neposredno mešanje organa vlasti u prava koja se garantuju članom 9, već da je ona samo posledica kašnjenja koje se može razmatrati iz ugla člana 8 (*Pannulo i Forte protiv Francuske* (odl.)).

h) BOGOMOLJE I VERSKI OBJEKTI

97. Članom 9 Konvencije štiti se, u načelu, pravo na osnivanje, otvaranje bogomolja i na upravljanje njima. Stoga bi pitanja u vezi s korišćenjem verskih objekata, u nekim okolnostima, mogla da se značajno odraze na vršenje prava članova verskih grupa na ispoljavanje verskih uverenja (*The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, § 30; *Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı protiv Turske*, § 41). Isto načelo se nameće u pogledu uređivanja **grobalja**, s obzirom da ona predstavljaju jedan suštinski element praktikovanja vere (*Johannische Kirche i Peters protiv Nemačke* (odl.)).

98. Članom 9 se nekoj verskoj zajednici ne garantuje nikakvo pravo da od državnih organa dobiju neku bogomolju (*Griechische Kirchengemeinde München und Bayern e.V. protiv Nemačke* (odl.)). Činjenica da državni organi tolerišu – čak tokom više godina – korišćenje u kulturne svrhe nekih objekata koji pripadaju državi, od strane lica koja nemaju nikakav zakonski osnov za to, ne stvara nikakvu pozitivnu obavezu za te državne organe (*Kongregacija Juma džamije i drugi protiv Azerbejdžana* (odl.), § 60).

99. Takođe iz odredaba Konvencije ne proističe za Državu bilo kakva obaveza da bogomoljama odobri neki poseban status. Međutim, ako sama država odobrava neki poseban i privilegovan status bogomoljama – prevazilazeći svoje obaveze koje proističu iz Konvencije – ona ne može da taj status odbije nekim verskim grupama na diskriminatoran način suprotan članu 14 (*Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfi protiv Turske*, §§ 48-49).

100. Po pravilu, države ugovornice imaju na raspolaganju široko diskreciono pravo u oblasti urbanizma, s obzirom na neophodnost, u modernom društvu, usvajanja zakona iz te oblasti radi sprečavanja anarhičnog razvoja. Ako su državni organi dali dovoljnu težinu slobodi veroispovesti kad su dovodili u ravnotežu različite aspekte urbanizma, neka verska organizacija se ne može pozivati na prava iz člana 9 da bi izbegla poštovanje uobičajenih pravila urbanizma (*ISKCON i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)).

101. Tako je Sud zaključio da je povređena sloboda veroispovesti u slučaju osude podnosioca predstavke na zatvorsku i novčanu kaznu zato što su koristili jednu privatnu salu koju su iznajmili kao bogomolju Jehovinih svedoka, a da za to nisu dobili prethodno odobrenje «priznatih crkvenih vlasti» (odnosno od lokalnog vladike Grčke pravoslavne crkve) i od ministra prosvete i vera. Sud je konstatovao da relevantne odredbe domaćeg prava daju organima vlasti ogromnu diskrecionu moć u toj oblasti, moć kojom se ti organi služe u praksi da bi ograničili aktivnosti svih drugih veroispovesti osim dominantne Pravoslavne crkve (*Manoussakis i drugi protiv Grčke*; videti takođe mišljenje Komisije u slučaju *Pentidis i drugi protiv Grčke*, koji je na kraju brisan sa spiska predmeta za razmatranje).

102. S druge strane, nikakva povreda člana 9 nije uočena (ili konstatovan očigledan nedostatak osnova) u sledećim slučajevima :

- odluka grčkih organa vlasti kojom se naređuje jednom Grku pravoslavne veroispovesti da premesti grob svog oca kako bi se omogućilo proširenje jednog puta. Komisija je istakla da su neka druga lica pravoslavne veroispovesti, stavljena u isti položaj, dobrovoljno premestila svoje porodične grobnice, i da su grčke crkvene vlasti kojima se podnosilac predstavke obratio odbile da intervenišu u njegovu korist. U svakom slučaju, podnosilac predstavke nije pokazao na koji način ga premeštanje groba sprečava da obavlja dužnosti koje nameću njegova uverenja, odnosno na koji način bi obavljanje njegovih dužnosti bilo uslovljeno zadržavanjem groba na prvobitnom mestu (*Daratsakis protiv Grčke* (odl.)) ;
- opomena koju je lokalna urbanistička služba uputila Međunarodnom društvu za svesnost Krišne, u vezi sa korišćenjem jedne vile koju je to društvo kupilo, uz upozorenje da njeno korišćenje ograniči na ono koje je bilo dozvoljeno u trenutku kupovine (teološki institut, internat i mesto kulta koje može da primi najviše hiljadu posetilaca dnevno) ; a u konkretnom slučaju, korišćenje te vile u verske svrhe jako se razvilo u međuvremenu, privlačeći mase posetilaca, što je dovelo do brojnih žalbi suseda. Sud je prihvatio da je bilo mešanja u uživanje slobode veroispovesti podnosioca predstavke, ali da je to mešanje bilo opravdano u smislu člana 9 § 2; Sud je posebno istakao da su opštinske vlasti stalno činile napore da bi problem rešile sporazumno, i da su verski interesi podnosioca predstavke u dovoljnoj meri uzimani u obzir u procesu odlučivanja na nivou domaćih organa (*ISKCON i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)) ;
- ponašanje prinudnog upravnika koga su imenovali austrijski sudovi radi upravljanja imovinom jedne srpske pravoslavne zajednice čija je pravna sposobnost u sekularnim stvarima bila suspendovana u skladu sa zakonom zbog njenog raskolničkog stava u odnosu na beogradsku Patrijaršiju, a koji prinudni upravnik je sklopio ugovore o zakupu sa dva

sveštenika koje su imenovali srpski patrijarh i nadležni episkop. Čak i uz pretpostavku da je bilo mešanja u vršenje prava podnosioca predstavke u smislu člana 9, ono je bilo neophodno da bi se zaštitila prava drugih i srazmerno cilju, posebno zato što je sporna mera imala ograničen domet i što je trajanje ugovora bilo ograničeno na period do kraja raskolničkog stava (*Serbisch-griechisch-orientalische Kirchengemeinde zum Heiligen Sava in Wien protiv Austrije* (odl.)) ;

- Odbijanje nemačkih vlasti da jednoj verskoj organizaciji izda dozvolu za izgradnju groblja na mestu koje je pod posebnom zaštitom. Sud je smatrao da je sporno mešanje, obrazloženo odredbama u vezi s planiranjem, sa zaštitom životne sredine i sa privođenjem zemljišta nameni, a posebno zbog činjenice da u predmetnoj zoni ne postoji ni jedna građevina, bilo u skladu sa članom 9 § 2 (*Johannische Kirche et Peters protiv Nemačke* (odl.)) ;
- odbijanje od strane lokalnih grčkih vlasti, zahteva podnositeljice predstavke da se izmeni urbanistički plan kako bi joj bilo omogućeno da izgradi bogomolju «Istinskih pravoslavnih hrišćana» (pristalica julijanskog kalendara odnosno «*paleoimerologites*») na zemljištu u njenom vlasništvu; to odbijanje je obrazloženo činjenicom da ne postoji «društvena potreba» za izmenu urbanističkog plana jer u opštini nije bilo dovoljno članova te verske zajednice. Sud je istakao da je za razliku od slučaja *Manoussakis*, ovde reč o primeni jednog opšteg zakona i *prima facie* neutralnog zakona u oblasti prostornog uređenja. U konkretnom slučaju, kvantitativni kriterijum grčkog vrhovnog suda ne može se smatrati proizvoljnim ; naime, odobrenje za izmenu plana prostornog uređenja moglo je da bude dato samo radi izgradnje nekog objekta od «javne koristi». A u takvom slučaju, bilo je razumno uzeti u obzir objektivne potrebe verske zajednice, pošto javni interes za racionalno prostorno uređenje ne može biti zamenjen potrebama kulta samo jednog lica, dok u obližnjem gradu postoji bogomolja koja pokriva potrebe «Istinski pravoslavnih» hrišćana u tom regionu. Država je dakle postupila u okvirima diskrecionog prava koje joj je na raspolaganju (*Vergos protiv Grčke*) ;
- osuđujuća presuda izrečena podnosiocima predstavke, članovima jedne turske protestantske crkve, na novčanu kaznu zato što su kao mesto kulta koristili jedan privatni stan koji su kupili, a da nisu prethodno ispunili formalnosti koje nalaže tursko pravo, konkretno dobijanje prethodne dozvole svih suvlasnika zgrade. Sud je ustanovio da se za razliku od slučaja *Manoussakis*, spomenute formalnosti ne odnose nikako na priznavanje ili obavljanje bilo kakvog kulta i da se stoga ne mogu povezivati za prethodnu dozvolu; njihov cilj je samo da zaštite prava i slobode drugih i javni poredak. Sud je takođe istakao da su nacionalne instance vodile računa da uspostave ravnotežu i usklađenost spornih formalnosti sa zahtevima slobode veroispovesti, pozivajući podnosiocima predstavke da najpre ispune tražene formalnosti. U takvim okolnostima, sporno mešanje moglo je da se shvati kao opravdana i srazmerna mera. Najzad, Sud nije uočio nijednu indiciju na osnovu koje bi se moglo pretpostaviti da je primena relevantnih propisa bila diskriminatorna, suprotna članu 14 Konvencije (*Tanyar i drugi protiv Turske* (odl.)) ;
- izbacivanje jedne muslimanske kongregacije iz zgrade jedne stare džamije, kategorisane kao istorijski spomenik, i to, izvršenjem jedne pravosnažne presude ; naime, i pored činjenice što je kongregacija podnosilac predstavke koristila tu zgradu duže od deset godina, ona nije bila ni njen vlasnik, ni njen zakupac (za značajnu razliku od slučaja *Manoussakis i drugi protiv Grčke*). Posebno, podnosilac predstavke nije tvrdio da ne može slobodno da na drugom mestu osnuje bogomolju (*Kongregacija Juma džamije i drugi protiv Azerbejdžana* (odl.)).

103. Sud je takođe morao da razmatra jednu predstavku koju je podneo jedan pojedinac iz ugla članova 14 i 9 Konvencije, a koja se odnosila na zabranu izgradnje minareta koja je ugrađena u švajcarski Savezni Ustav putem opšteg referenduma. Sud je odlučio da, pošto ga se ne dotiče neposredno sporna mera i poštio nikad nije izrazio nameru da sam izgradi neku džamiju s minaretom, podnosilac predstavke nije mogao da tvrdi da je «žrtva» navedenog povrede (*Ouardiri protiv Švajcarske* (odl.)).

104. Komisija je proglasila prihvatljivom jednu optužbu na osnovu člana 9 koja se sastojala u tvrđenju da su poništenje dokumenta o vlasništvu francuskog Instituta sveštenika, jedne katoličke ustanove po kanonskom pravu koja se nalazi u Turskoj i koja je zaštićena Sporazumom iz Lozane iz 1923, godine, i upis spornog poseda na ime Državne blagajne, imali za posledicu da je Institut odsečen od svojih vitalnih resursa i da je na taj način onesposobljen da obezbeđuje versku službu i opstanak crkve (*Institut francuskih sveštenika i drugi protiv Turske* (odl.)). Pred Sudom taj slučaj je okončan sporazumnim rešenjem (*Institut francuskih sveštenika i drugi protiv Turske* (sporazumno rešenje)).

3. Sloboda veroispovesti i imigracija

a) BORAČAK I ZAPOŠLJAVANJE STRANACA NA NACIONALNOJ TERITORIJI I SLOBODA VEROISPOVESTI

105. Konvencijom kao takvom ne garantuje se pravo ulaska ili boravka u nekoj državi licima koja nisu njeni državljani. Naime, u skladu s ustanovljenim načelom međunarodnog prava, države ugovornice imaju pravo da kontrolišu ulazak, boravak i udaljavanje nedržavljana (*Perry protiv Letonije*, § 51). Stoga, članom 9 Konvencije se **kao takvim, ne garantuje pravo nekog stranca da boravi u nekoj datoj zemlji**. Proterivanje ne predstavlja dakle, kao takvo, mešanje u vršenje prava koja se garantuju tom odredbom, osim ako bi se utvrdilo da je sporna mera imala za cilj da redukuje vršenje tih prava i da spreči širenje religije ili filozofije zainteresovanog lica i njegovih pristalica (*Omkananda i Divine Light Zentrum protiv Švajcarske* (odl.)).

106. Tako je sud utvrdio da je povređen član 9 u sledećim slučajevima:

- prvobitno odbijanje nadležnog državnog organa da produži dozvolu boravka podnosiocu predstavke, jednom američkom evangelističkom pastoru, nakon čega mu je izdata dozvola drugog tipa uz polunezvanično objašnjenje da više ne sme da vrši javne verske aktivnosti; a takvo ograničenje nije imalo osnov u domaćem pravu (*Perry protiv Letonije*);
- vraćanje s granice podnosioca predstavke, američkog državljanina i aktiviste Crkve ujedinjenja velečasnog Muna, poništenje njegove vize i sprečavanje da uđe u Rusiju gde je međutim godinama redovno boravio i gde je živeo njegov maloletni sin; ta mera je vrlo jasno obrazložena verskim aktivnostima podnosioca predstavke na ruskom tlu. Tužena vlada je tvrdila da je podnosilac predstavke ugrožavao nacionalnu bezbednost – motiv koji nije predviđen članom 9 § 2 Konvencije – ne pružajući ništa u potporu tom tvrđenju (*Nolan i K. protiv Rusije*).

107. Sud je takođe proglasio prihvatljivim sledeće optužbe, ali nije utvrdio povredu člana 9:

- povlačenje stalne dozvole boravka podnosioca predstavke, propovednika i profesora islamske religije palestinskog porekla, koga je sertifikovao Veliki muftija Bugarske, i njegovo proterivanje s nacionalne teritorije, s obrazloženjem da njegove verske aktivnosti imaju za cilj da nametnu fundamentalističku verziju i da ukazuju na veze s ekstremističkom organizacijom «Muslimanske braće» (*Al-Nashif protiv Bugarske* (odl.)). Nalazeći da je povređen član 8 (pravo na poštovanje porodičnog života), Sud nije smatrao potrebnim da se povrh toga bavi navodnom povredom prava na veroispovest podnosioca predstavke (*Al-Nashif protiv Bugarske*, §§ 139-142);
- povlačenje dozvola boravka podnosilaca predstavke, jednog para Jehovinih svedoka, austrijskih državljana, zbog njihovih navodnih verskih aktivnosti u Bugarskoj (*Lotter protiv Bugarske* (odl.)). Taj slučaj je okončan sporazumnim rešenjem (*Lotter i Lotter protiv Bugarske* (sporazumno rešenje)).

108. S druge strane, Komisija je proglasila neprihvatljivom zbog očigledne neosnovanosti jednu predstavku u vezi s jednom odlukom o proterivanju donetom protiv jednog indijskog monaha i filozofa, smatranog za štetnog zbog stalnog uznemiravanja suseda; ta odluka nije izvršena jer je podnosilac predstavke osuđen za niz krivičnih dela na četrnaest godina zatvora i na proterivanje s nacionalne teritorije na period od petnaest godina (*Omkananda i Divine Light Zentrum protiv Švajcarske* (odl.)).

109. Osim toga, članom 9 Konvencije ne garantuje se pravo stranih državljana na dobijanje boravišne dozvole u cilju dobijanja **zaposlenja** u nekoj državi ugovornici, čak i ako je poslodavac neko versko udruženje (*Hüsnü Öz protiv Nemačke* (odl.); *Perry protiv Letonije*; *El Majjaoui i Stichting Touba Moskee protiv Holandije* (brisan) [GC], § 32). Držeći se tog načela, Komisija je odbacila jednu predstavku u vezi sa neobnavljanjem privremene dozvole boravka izdate jednom imam i profesoru muslimanske religije, turskom državljaninu, čiji je radni ugovor okončan a koji je želeo da ostane u Nemačkoj da bi radio – i dalje kao imam i profesor – za račun jednog drugog udruženja, a ne onog koje ga je bilo pozvalo (*Hüsnü Öz protiv Nemačke* (odl.)).

110. Nešto skorije, Sud je proglasio prihvatljivom jednu predstavku u vezi s odbijanjem holandskih vlasti da jednom marokanskom državljaninu izdaju radnu dozvolu koja bi mu omogućila da bude zaposlen kao imam u jednoj kulturnoj fondaciji, s obrazloženjem da ta fondacija nije dovoljno istražila mogućnost da nađe druge kandidate na nacionalnom i evropskom tržištu rada i da nije najpre potražila mogućnost da zaposli nekog među imamima obučenim u Holandiji (*El Majjaoui i Stichting Touba Moskee protiv Holandije* (odl.)). Međutim, nakon drugog zahteva koji je fondacija uputila, zainteresovani je najzad dobio radnu dozvolu i privremenu dozvolu boravka u Holandiji; Sud je stoga smatrao da je spor rešen i izbrisao ga sa spiska slučajeva za razmatranje u skladu sa članom 37 § 1 b) Konvencije (*El Majjaoui i Stichting Touba Moskee protiv Holandije* (brisanje) [GC], § 32).

111. Sud je našao da je povređen član 14 (zabrana diskriminacije) u kombinaciji sa članom 9 zbog odbijanja austrijskih organa da zajednicu Jehovinih svedoka oslobodi primene zakona o zapošljavanju stranaca, što bi omogućilo izdavanje dozvole boravka jednom paru propovednika, filipinskih državljana, koje je podnositeljica predstavke želela da zaposli u Austriji. Naime, takvo oslobođenje od primene tog zakona rezervisano je u domaćem pravu samo «priznatim verskim društvima», ali ne i «registrovanim» verskim organizacijama kao što je organizacija podnositeljice predstavke (*Jehovas Zeugen in Österreich protiv Austrije*).

b) PROTERIVANJE U NEKU ZEMLJU KOJA NE POŠTUJE SLOBODU VEROISPOVESTI

112. Može li neka država ugovornica da **protera** nekog stranog državljanina u neku treću zemlju gde bi uživanje slobode veroispovesti moglo da bude znatnije onemogućeno? Istina je da bi se moglo govoriti o odgovornosti neke države ugovornice kad bi nekog pojedinca izložila stvarnom riziku povrede njegovih prava u nekoj zemlji koja nije pod njenom jurisdikcijom. Sud je prepoznao takvu odgovornost kad se radilo o riziku od povrede člana 2 (pravo na život) i člana 3 (zabrana torture). Sudska praksa koju je Sud razradio u vezi s tim počiva na suštinskom značaju tih odredbi, čije bi garancije trebalo imperativno učiniti efektivnim u praksi, kao i na apsolutnom karakteru zabrane torture i na činjenici da ta zabrana predstavlja otelovljenje jedne međunarodno prihvaćene norme. Sud je takođe stavio naglasak na ozbiljnost i na nenadoknadivost mogućih patnji. Kasnije, i u određenim uslovima, Sud je proširio to isto načelo i na garancije iz člana 6 (pravo na pravično suđenje) i na član 5 (pravo na slobodu i zabrana proizvoljnog lišavanja slobode) Konvencije. Međutim, ti imperativni stavovi se ne primenjuju automatski iz ugla ostalih odredbi Konvencije. Na čisto pragmatičnom planu, ne može se zahtevati od države ugovornice da stranca proteruje jedino u neku zemlju gde su uslovi u potpunosti i efektivno u skladu sa svakom od garancija vezanih za prava i slobode koje se štite Konvencijom. A iako prava koja se garantuju članom 9 predstavljaju «jedan od stubova demokratskog društva», ovde je pre svega reč o normi koja se primenjuje unutar država ugovornica koje su privržene demokratskim idealima, vladavini prava i ljudskih prava. Svakako, u skladu s gore navedenom sudskom praksom, zaštita se pruža licima koja su predmet osnovane optužbe zbog kog će ta lica ili biti progonjena, posebno iz verskih razloga, ili će biti izložena stvarnom riziku od smrti ili teških patnji, a eventualno flagrantnom onemogućavanju pristupa pravdi ili proizvoljnom lišavanju slobode, zbog njihove verske pripadnosti (ili iz bilo kog drugog razloga). Kad neki pojedinac tvrdi da će po povratku u svoju zemlju biti onemogućen da praktikuje svoju veru – ali na način koji je s one strane tih zabranjenih nivoa – član 9 i nije baš, ili nije nikako, od neke veće pomoći. U suprotnom, ta odredba bi u praksi obavezivala države ugovornice da postupaju kao direktni garanti slobode veroispovesti za ostatak sveta. Kad bi, na primer, neka država koju ne pokriva Konvencija, zabranjivala neku religiju, a da pri tom ništa ne čini u smislu proganjanja,

gonjenja, lišavanja slobode ili maltretiranja zainteresovanih lica, nije izvesno da se Konvencija može tumačiti kao da od neke države zahteva da pristalicama te zabranjene religijske struje dâ mogućnost da svoju religiju praktikuju slobodno i otvoreno na njihovoj sopstvenoj teritoriji (*Z. i T. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)).

113. Sud nije, međutim, odbacio mogućnost da se može izuzetno pozvati na odgovornost država koja nekog pojedinca vraća u zemlju porekla u skladu sa članom 9 Konvencije ako za zainteresovanog postoji stvaran rizik od flagrantne povrede tog člana u zemlji odredišta; ipak je, po mišljenju Suda, teško zamisliti neki slučaj u kome neka dovoljno flagrantna povreda člana 9 ne bi implicirala i neki tretman suprotan članu 3 Konvencije (*Z. i T. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)).

114. Imajući u vidu prethodno, Sud je proglasio očigledno neosnovanom jednu predstavku koju su podnele dve hrišćanke, pakistanske državljanke, koje su tvrdile da u slučaju njihovog vraćanja u Pakistan one ne bi mogle da u potpunosti vrše svoje pravo na slobodu veroispovesti. Sud je ustanovio da podnositeljice predstavke nisu navele da su proganjane iz verskih razloga niti na neki način poduprle tvrdnje da im preti povreda člana 2 ili 3 Konvencije. Ni jedna od njih dve nisu lično bile žrtve bilo kakve fizičke agresije niti sprečavane da ostanu u svojoj veroispovesti. Razmatrajući situaciju u Pakistanu, Sud je konstatovao da i pored nedavnih napada na crkve i na hrišćane, nikakva zvanična zabrana ne postoji za hrišćane u Pakistanu; ta zajednica je imala svoje predstavnike u parlamentu; najzad, pakistanski organi reda i pravosudni organi preduzimali su mere radi zaštite crkava i škola, i radi hapšenja, gonjenja i sankcionisanja počinitelja napada. U tim uslovima, Sud je ocenio da podnositeljice predstavke nisu pokazale da su lično izložene stvarnoj opasnosti ili da su kao hrišćanke deo neke ranjive ili ugrožene grupe ili da se nalaze u nekom teškom položaju u meri da to može izgledati kao flagrantna povreda člana 9 Konvencije (*Z. i T. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.); videti takođe *Razaghi protiv Švedske* (odl.)).

III. OBAVEZE DRŽAVE KAO GARANTA SLOBODE VERPOISPOVESTI

1. Negativne obaveze : obaveza neometanja normalnog rada verskih organizacija

a) PRAVNI STATUS VERSKIH ORGANIZACIJA U DRŽAVAMA UGOVORNICAMA

115. U Evropi nema jedinstvenog modela odnosa između države i verskih zajednica ; naprotiv, postoji velika raznovrsnost ustavnih modela kojima se regulišu ti odnosi (*Sindicatul « Păstorul cel Bun » protiv Rumunije* [GC], § 138). Svi ti režimi mogu se razvrstati u tri kategorije : a) postojanje državne crkve, b) potpuna odvojenost države i verskih organizacija, i c) odnosi konkordatskog tipa (ovaj potonji model preovladava u većini evropskih zemalja). Sud je prihvatio da su sva tri tipa režima, kao takvi, kompatibilni sa članom 9 Konvencije.

116. Tako u nekim evropskim zemljama postoji **državna crkva** (ili zvanična crkva) koja uživa privilegovan ustavni status. Sam po sebi takav sistem nije u suprotnosti sa članom 9 Konvencije; on je, zapravo, već bio na snazi u gore pomenutim državama kad je sastavljena Konvencija i kad su joj te države pristupale. U svakom slučaju, Sud je ocenio da dužnost neutralnosti u oblasti religije ne može da se tumači tako da može da umanjí ulogu neke vere ili neke crkve kojoj istorijski i kulturno pripada stanovništvo neke određene zemlje (*Članovi Kongregacije Jehovinih svedoka Gldani-ja i drugi protiv Gruzije*, § 132). Jednoj takvoj crkvi može se zakonom priznati status pravnog lica (*Sveti sinod bugarske pravoslavne crkve (mitropolit Inokentije) i drugi protiv Bugarske*, § 157). U svakom slučaju, odluka da se neka tradicija održava ili ne, pripada u načelu prostoru slobodne procene tužene države. Sud mora, uostalom, da ima na umu činjenicu da Evropu karakteriše velika raznovrsnost država koje su u njenom sastavu, posebno na planu kulturnog i istorijskog razvoja. S druge strane, pozivanje na tradiciju ne može neku državu ugovornicu da oslobađa obaveze poštovanja prva i sloboda garantovanih Konvencijom i njenim Protokolima (*Lautsi i drugi protiv Italije* [GC], § 68). Da bi zadovoljio zahteve člana 9, neki sistem državne crkve mora sadržavati specifične garancije za

slobodu veroispovesti pojedinca; posebno, niko ne može biti primoran da postane član, niti sprečavan da prestane da bude član neke državne crkve (*Ásatrúarfélagið protiv Islanda* (odl.), § 27; videti takođe stav Komisije u slučaju *Darby protiv Švedske*, § 45).

117. Osim toga, čak i u onim državama gde postoji neka državna crkva, neka odluka koju donese ta crkva u oblastima koje su joj svojstvene ne proizvodi odgovornost države u smislu člana 9. Tako je Komisija imala da razmatra optužbu jedne parohije finskog jezika koja pripada Švedskoj crkvi – u to vreme državnoj crkvi – koja se žalila na odluku Crkvene skupštine kojom se zabranjuje učešće u liturgiji Luteranske evangelističke crkve Finske, namećući švedsku liturgiju prevedenu na finski jezik. Komisija je smatrala da su Crkva i njene parohije «nevladine organizacije», i da se država ne može smatrati odgovornom za navodnu povredu koja bi proisticala iz jedne odluke Crkvene skupštine. S obzirom na činjenicu da parohiji podnositeljici predstavke nije bilo zabranjeno da napusti Švedsku crkvu, država nije ni na koji način prekršila svoju obavezu poštovanja slobode veroispovesti te parohije (*Finska församlingen i Stockholm i Hautaniemi protiv Švedske* (odl.)).

118. U nekim drugim državama, ustavni model se zasniva na načelu **laiciteta**, koji podrazumeva potpunu odvojenost države i verskih zajednica. Sud je izjavio da je takav model takođe kompatibilan s vrednostima na kojima počiva Konvencija (*Leyla Şahin protiv Turske* [GC], § 108; *Dogru protiv Francuske*, § 72).

119. Najzad, država čiji ustavni model to dozvoljava može zaključiti **sporazum o saradnji** s nekom datom crkvom (ili s više datih crkava) kojim se predviđa poseban status (poreski ili neki drugi) u korist te potonje ili tih potonjih crkava – ako je taj privilegovani tretman oslonjen na objektivno i razumno obrazloženje i ako je moguće slične sporazume sklapati s drugim crkvama koje to požele (*Alujer Fernández i Caballero Garcia protiv Španije* (odl.); *Savez crkava «Riječ života» i drugi protiv Hrvatske*, § 85). Država takođe može da nekoj verskoj organizaciji nametne jedan poseban režim, različit od drugih, tako što će je osloboditi obaveze registrovanja ili prijavljivanja i priznajući joj status pravnog lica *ex lege* (*Sveti sinod bugarske pravoslavne crkve (mitropolit Inokentije) i drugi protiv Bugarske*). Međutim, ako država stvori pravni okvir kojim se omogućava priznavanje statusa pravnog lica verskim zajednicama koji podrazumeva neki poseban status ili posebne privilegije u domaćem pravu, tada sve verske grupe koje to žele moraju imati mogućnost da traže taj status; odluka koju donose državni organi mora se zasnivati na pravičnim kriterijumima koji se primenjuju nediskriminatorno (*Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas i drugi protiv Austrije*). Naime, sloboda veroispovesti nipošto ne podrazumeva da se verskim grupama ili vernicima neke religije mora odobriti neki pravni status različit od statusa ostalih postojećih entiteta; međutim, ako je takav status stvoren, on se mora dodeljivati bez diskriminacije (*Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfi protiv Turske*, § 45).

120. Država takođe može da **prenese na jednu ili na više verskih organizacija zadatke i funkcije od javnog interesa**, a delegiranje tih zadataka i funkcija i način njihovog finansiranja pripadaju prostoru procene kojim raspolažu države (*Bruno protiv Švedske* (odl.); *Lundberg protiv Švedske* (odl.)).

121. Najzad, treba podsetiti da u toj osetljivoj oblasti kakva je uspostavljanje odnosa između verskih zajednica i države, ova potonja u načelu raspolaže širokim prostorom za procenu (*Cha'are Shalom Ve Tsedek protiv Francuske* [GC], § 84).

b) PRIZNAVANJE, REGISTROVANJE I RASPUŠTANJE VERSKIH ORGANIZACIJA

122. Jedan od najradikalnijih oblika povrede uživanja slobode veroispovesti jeste oblik kolektivnog **raspuštanje** neke već postojeće verske organizacije. Da bi bila priznata kao «neophodna u demokratskom društvu», jedna tako stroga mera mora biti izuzetna i opravdana vrlo jakim i ozbiljnim razlozima (*Biblijski centar Čuvaške republike protiv Rusije*, § 54).

123. Tako je Sud zaključio da je povređen član 9, u svetlu člana 11 Konvencije, činjenicom :

- raspuštanja lokalnog ogranka Jehovinih svedoka i zabrane njegovog delovanja koje su izrekli ruski sudovi na zahtev tužilaštva. Pošto je razmotrio sve razloge koje su naveli domaći sudovi (navodni pritisci na porodice pristalica radi njihovog uništenja ; navodne povrede privatnosti pristalica i njihovog prava na izbor zanimanja; navodna povrede roditeljskog prava roditelja koji ne pripadaju Jehoviniom svedocima; navodna «ispiranja mozga» i «kontrole svesti» ; navodno podsticanje na samoubistvo i na odbijanje medicinske nege a posebno zabrana transfuzije krvi; navodna praksa uvlačenja dece u organizaciju lukavstvom; podsticanje na odbijanje služenja vojske, na nepoštovanje državnih simbola i na neučestvovanje u državnim proslavama), Sud je zaključio da svi ti navodi ili nisu podržani konkretnim dokazima, ili se odnose na potpuno normalna ispoljavanja slobode veroispovesti, koja su pristalice slobodno izabrale u okviru njihove lične autonomije, a koja štiti član 9, i koja su, šta više, veoma slična ispoljavanjima koja praktikuju velike «tradicionalne» religije (post, asketizam, obavezujuća pravila u privatnom životu itd.). Raspuštanje organizacije bilo je, dakle, očigledno nesrazmerno legitimnom cilju kome se teži, utoliko više što je zakon koji se primenjuje u konkretnom slučaju ekstremno strog i što ne omogućava sankcionisanje eventualnih zloupotreba koje počini neka verska zajednica manje teškim kaznama od raspuštanja (*Moskovski Jehovini svedoci protiv Rusije*) ;
- raspuštanja od strane ruskih sudova jednog protestantskog (pentakostalnog) biblijskog centra, uz obrazloženje da on upravlja jednom nedeljnom školom za decu i jednog biblijskog koledža za odrasle (koji na kraju studija izdaje svedočanstva ili «diplome»), a koji nemaju status pravnog lica. Razlozi za raspuštanje bili su, najpre, činjenica osnivanja i upravljanja biblijskim koledžom bez prethodno dobijene dozvole i, drugo, činjenica da oba sporna entiteta ne ispunjavaju sanitarne i higijenske uslove koje nalažu važeći propisi. Sud je istakao da državni organi nisu organizaciji podnositeljici predstavke uputili nikakvo prethodno upozorenje, što bi joj omogućilo da se uskladi s eventualnim zahtevima zakonskih i podzakonskih propisa. Osim toga, organizacija podnositeljica predstavke nije mogla razumno da predvidi posledice svojih činjenja zbog protivrečne sudske prakse ruskih sudova, pošto se u nekim od presuda navodi da jedan obrazovni centar kakva je nedeljna škola ne zahteva neku posebnu dozvolu (*Biblijski centar Čuvaške republike protiv Rusije*).

124. Postoje i drugi oblici mešanja iz iste kategorije kao i raspuštanje. Naime, verske zajednice postoje tradicionalno i u celom svetu u obliku organizovanih struktura. Stoga je Sud, tumačeći član 9 u svetlu člana 11 Konvencije, ocenio da je mogućnost osnivanja jednog pravnog lica koje država priznaje u cilju obezbeđivanja kolektivnog delovanja u oblasti religije, jedan od najvažnijih aspekata slobode veroispovesti bez kojeg bi ta sloboda bila obesmišljena. Prema tome, odbijanje priznavanja **pravnog subjektiviteta** neke verske zajednice ili odbijanja da joj se taj status prizna predstavlja mešanje u vršenje prava u smislu člana 9, u njihovoj spoljnoj i kolektivnoj dimenziji, u odnosu na samu zajednicu, ali i u odnosu na njene članove (*Mitropolijska crkva Besarabije i drugi protiv Moldavije*, § 105; *Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas i drugi protiv Austrije*, § 62). Naime, na planu člana 11, Sud je ocenio da mogućnost za građane da osnuju pravno lice radi kolektivnog delovanja u jednoj oblasti od javnog interesa predstavlja jedan od najvažnijih aspekata prava na slobodu udruživanja, bez koje mogućnosti bi to pravo izgubilo svoje značenje. Odbijanje domaćih organa da priznaju pravni subjektivitet jednom udruženju lica – uključujući i verska udruženja – smatra se mešanjem u vršenje, od strane zainteresovanih, njihovog prava na slobodu udruživanja. U tom pogledu, odbijanje organa vlasti da registruju neku grupu odražava se neposredno kako na samu grupu, tako i na njene predsednike, osnivače ili pojedinačne članove (*Kimlya i drugi protiv Rusije*, § 84).

125. Obično tolerisanje, od strane državnih organa, delovanja neke nepriznate verske organizacije ne predstavlja zamenu za formalno priznavanje tamo gde to priznavanje može da zainteresovanim donese neka prava (*Mitropolijska crkva Besarabije i drugi protiv Moldavije*, § 129). Iako zakon izričito dozvoljava rad neregistrovanih verskih grupa, to nije dovoljno kad se domaćim pravom obezbeđuje samo registrovanim organizacijama sa statusom pravnog lica niz suštinskih prava na obavljanje neke

verske misije (*Sviato-Mykhailivska Parafiya protiv Ukrajine*, § 122). Među tim pravima postoji konkretno i pravo posedovanja ili iznajmljivanja dobara, pravo na otvaranje bankovnih računa, pravo na zapošljavanje osoblja i obezbeđivanja pravosudne zaštite zajednice, njenih članova i njene imovine, pravo na izgradnju bogomolja, pravo na organizovanje bogoslužnja na mestima otvorenim za javnost, pravo na proizvodnje, kupovinu i difuziju verskih knjiga, pravo na osnivanje obrazovnih ustanova, pravo na održavanje kontakata putem razmena ili međunarodnih konferencija (*Kimlya i drugi protiv Rusije*, §§ 85-86). Osim toga, jedan od načina vršenja predmetnih prava u njihovoj spoljnoj i kolektivnoj dimenziji jeste pravna sposobnost za obezbeđivanje zaštite zajednice, njenih članova i njene imovine, tako da član 9 treba čitati ne samo u svetlu člana 11, već i u svetlu člana 6 § 1 Konvencije u vezi s pravom na pravično suđenje i na pristup sudovima (*Sviato-Mykhailivska Parafiya protiv Ukrajine*, § 152; *Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas i drugi protiv Austrije*, § 63).

126. Po istoj logici, činjenica da predmetna zajednica može delimično da kompenzuje odsustvo statusa pravnog lica osnivanjem pomoćnih udruženja takođe nije odlučujuća i ne rešava problem (*Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas i drugi protiv Austrije*, § 67).

127. U okviru priznavanja odnosno registrovanja verskih zajednica, države imaju vlast da kontrolišu da li neki pokret ili neko udruženje vrše, radi postizanja navodno nekih verskih ciljeva, neke aktivnosti štetne po stanovništvo ili po javnu bezbednost. Pošto se ne može isključiti da program neke verske organizacije prikriva ciljeve i namere različite od onih koje javno ističe, moguće je, da bi se to utvrdilo, porediti sadržaj tog programa sa činjenjima i stavovima koje zauzimaju njeni članovi (*Mitropolijska crkva Besarabije i drugi protiv Moldavije*, §§ 105 et 125). Posebno, odbijanje registrovanja neke verske organizacije zato što nije vlastima predočila suštinska pravila predmetne religije, može biti opravdano neophodnošću utvrđivanja da li ta organizacija predstavlja bilo kakvu opasnost za demokratsko društvo i za suštinske interese priznate u drugom stavu člana 9 (*Cârmuirea Spirituală a Musulmanilor din Republica Moldova protiv Moldavije* (odl.); *Moskovska scijentološka crkva protiv Rusije*, § 93; *Lajda i drugi protiv Republike Češke* (odl.)). Međutim, iako države svakako raspolažu pravom uvida u usklađenost cilja i delovanja nekog verskog udruženja sa zakonom utvrđenim pravilima, one to pravo moraju koristiti na način koji je pomirljiv s njihovim obavezama na osnovu Konvencije i uz mogućnost kontrole od stane organa Konvencije (*Moskovski Jehovini svedoci protiv Rusije*, § 100).

128. **Vreme čekanja** dok organi vlasti razmatraju neki zahtev za priznavanje ili za registrovanje i vrše tu kontrolu mora biti razumno kratko (*Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas i drugi protiv Austrije*, § 79). Isto tako, kad u pravnom poretku date države postoje posebno privilegovane verske organizacije u odnosu na druge (na primer tako što imaju status pravnog lica javnog prava, država može izuzetno odrediti više ili manje dug rok čekanja i provere, pogotovo ako je reč o novim i nepoznatim verskim grupama. Naprotiv, takav rok nije opravdan kad je reč o zajednicama koje imaju dugu istoriju na međunarodnom planu i koje su već poznate na nacionalnom nivou (*Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas i drugi protiv Austrije*, §§ 97-98).

129. Tako je Sud ustanovio da je povređen član 9 Konvencije (uzet posebno i/ili u kombinaciji sa članom 14) u sledećim slučajevima:

- odbijanja moldavskih vlasti da pravno prizna Mitropolijsku crkvu Besarabije, jedne autonomne pravoslavne crkve pod crkvenom jurisdikcijom Patrijaršije u Bukureštu (Rumunske pravoslavne crkve), uz obrazloženje da bi takvo priznavanje štetilo interesima Mitropolijske crkve Moldavije, koja je pod crkvenom jurisdikcijom Patrijaršije u Moskvi (Ruska pravoslavna crkva), koju je vlada već priznala. Bez zakonskog priznanja, crkva podnositeljica predstavke nije mogla da razvije svoju aktivnost; sveštenici nisu mogli da vrše bogoslužbene radnje; njeni članovi se nisu mogli okupljati radi praktikovanja njihove religije; šta više, bez statusa pravnog lica, ta crkva nije mogla da uživa pravosudnu zaštitu svoje imovine niti da se brani od napada i zastrašivanja. Odbijajući njeno priznavanje uz obrazloženje da crkva podnositeljica predstavke predstavlja samo jednu «raskolničku grupu» u odnosu na drugu pravoslavnu crkvu, moldavska vlada nije izvršila svoju dužnost neutralnosti i nepristrasnosti. Što se ostalog tiče, argumenti vlade koja je optuživala crkvu

podnositeljicu predstavke da ugrožava teritorijalnu celovitost zemlje i socijalni mir, bili su neosnovani (*Mitropolijska crkva Besarabije i drugi protiv Moldavije*) ;

- u istom kontekstu kao i prethodni slučaj: odbijanje lokalnih organa vlasti da podnosiocima predstavke izdaju jedno uverenje koje je neophodno za registrovanje Mitropolijske crkve Besarabije, uz obrazloženje da je Moldavska mitropolijska crkva već registrovana i da obavlja svoju funkciju u tom mestu; Sud je ocenio da predmetno mešanje nije «predviđeno zakonom» (*Fusu Arcadie i drugi protiv Republike Moldavije*) ;
- odbijanje nadležnog upravnog organa da registruje crkvu podnositeljicu predstavke bez obzira na postojanje jedne presude kojom se tom organu nalaže da to učini; u konkretnom slučaju, Sud je ocenio da sporno mešanje nije «predviđeno zakonom» (*Biserica Adevărat Ortodoxă din Moldova i drugi protiv Moldavije*) ;
- dvadeset godina je proteklo od trenutka kad je zajednica Jehovinih svedoka podnela zahtev austrijskim vlastima, i donošenja odluke tih vlasti da toj zajednici najzad prizna status «registrovane» verske zajednice. Sud je takođe zaključio da je tu reč o diskriminaciji koja je u suprotnosti sa članom 14 zbog odbijanja da se zajednici podnositeljici predstavke prizna status «priznatog verskog društva» što podrazumeva pravni subjektivitet javnog prava i ceo niz privilegija u domaćem pravu, i to, uz obrazloženje da ta zajednica nije funkcionisala kao «registrovana» na austrijskoj teritoriji tokom najmanje deset godina. Tužena vlada nije dokazala postojanje nekog objektivnog i razumnog opravdanja za tu razliku u tretmanu, pogotovo što je jedna druga verska zajednica koja se nalazila u situaciji uporedivoj sa situacijom Jehovinih svedoka izmakla primeni roka od deset godina (*Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas i drugi protiv Austrije*) ;
- odbijanje ruskih organa vlasti da registruju dva lokalna ogranka Scijentološke crkve kao «verske organizacije», čime bi joj istovremeno bio priznat i status pravnog lica, zato što nisu na predmetnoj teritoriji funkcionisali kao «verske grupe» (bez statusa pravnog lica) najmanje petnaest godina. Nalazeći da je povređen član 9 tumačen u svetlu člana 11, Sud je istakao da tužena vlada nije predočila ni jednu imperativnu društvenu potrebu u potporu spornom ograničenju i ni jedan relevantan i dovoljan razlog kojim bi bio opravdan tako dug rok; posebno, nikad nije tvrđeno da su podnosioci predstavke – kao pojedinci ili kao grupa – vršili ili nameravali da vrše bilo kakvu nezakonitu aktivnost ili aktivnost druge vrste osim kulta, nastave, praktikovanja vere i vršenja obreda. Razlozi odbijanja registrovanja bili su čisto formalni i nevezani za funkcionisanje predmetnih grupa, a jedini «prekršaj» za koji su podnosioci predstavke proglašeni odgovornim bila je njihova namera da traže registrovanje jednog udruženja «verske prirode» koje nije postojalo u predmetnom regionu najmanje petnaest godina (*Kimlya i drugi protiv Rusije*). U jednom drugom sličnom slučaju, jedan od razloga odbijanja zahteva za registrovanje bila je činjenica što lokalni opštinski savet nije bio nadležan za izdavanje jednog takvog uverenja. Za razliku od slučaja *Kimlya*, Sud je zaključio da mešanje nije bilo «predviđeno zakonom» i da se stoga ne nameće potreba razmatranja pitanja srazmernosti (*Church of Scientology of St Petersburg i drugi protiv Rusije*) ;
- proizvoljno i diskriminatorno odbijanje hrvatske vlade da sa podnosiocima predstavke, više crkava reformističke tradicije, zaključi sporazum o saradnji u oblastima od zajedničkog interesa, a koji sporazum bi im omogućio da drže versku nastavu u državnim školama i obezbedio priznavanje građanske važnosti brakova sklopljenih pred njihovim verskim službenicima. U konkretnom slučaju, vlada je obrazložila to odbijanje činjenicom da podnosioci predstavke nisu zadovoljili «kumulativne istorijske i kvantitativne kriterijume» utvrđene u jednom vladinom uputstvu o zaključivanju takvih sporazuma. Ipak, više drugih zajednica izmaklo je primeni tog kvantitativnog kriterijuma; što se tiče istorijskog kriterijuma («istorijske verske zajednice iz evropskog kulturnog kruga»), vlada nije objasnila zašto podnosioci predstavke, reformističke protestantske tradicije, ne zadovoljavaju taj kriterijum. Sud je, dakle, zaključio da je povređen član 14 Konvencije (*Savez crkava « Riječ života » i drugi protiv Hrvatske*).

130. S druge strane, Sud je proglasio očigledno neosnovanim optužbe koje su iznele dve grupe pristalica Crkve ujedinjenja velečasnog Sun Mjung Muna, u Republici Češkoj i u Bugarskoj. Tako :

- u prvom slučaju koji je Sud razmatrao iz ugla člana 11 u svetlu člana 9, podnosioci predstavke su se žalili na odbijanje čeških vlasti da registruju njihovu organizaciju kao crkvu sa statusom pravnog lica, i to iz dva razloga : odbijanje podnosioca predstavke da organima vlasti predoče neki suštinski dokument kojim se objašnjava njihovo učenje, i povreda s njihove strane opšteg režima prikupljanja potpisa «lica koja prihvataju učenje crkve». Pošto su obavili dodatne provere, organi vlasti su odbacili veliki deo prikupljenih potpisa uz obrazloženje da su potpisnici obični simpatizeri a ne vernici s određenom dogmatskom vezom sa crkvom; Sud je prihvatio to tumačenje zakona kao razumno i bez proizvoljnosti. A preostali broj potpisa nije dostizao potrebnih 10.000 koji zakon nalaže za registrovanje neke crkve. Prikupljajući da taj broj na prvi pogled može da se učini preteranim, Sud je istakao da je u međuvremenu novim zakonom taj broj sveden na 300 i da ništa ne sprečava podnosiocima predstavke da podnesu drugi zahtev za registrovanje njihove crkve (*Lajda i drugi protiv Republike Češke* (odl.));
- u drugom slučaju, koji je Sud razmatrao sa stanovišta člana 9, podnosioci predstavke su se žalili na navodno implicitno odbijanje bugarske vlade da registruje njihovu organizaciju. Sud je istakao da nikakvo formalno odbijanje upisa nije predočeno podnosiocima predstavke; oni su dobili jedan dopis vlade kojim se pozivaju da dopune predočene dokumente, ali su ovi odlučili da ne slede ta uputstva. Imajući u vidu okolnosti konkretnog slučaja, Sud je smatrao da stav vlade ne predstavlja ni odugovlačenje niti odražava neko implicitno odbijanje (*Boychev i drugi protiv Bugarske*).

131. Što se tiče slučajeva **odbijanja obnavljanja registracije** neke verske organizacije koju je država već priznala – zbog čega ova ili gubi status pravnog lica, ili dobija neki pravni status nižeg ranga – Sud je radije izabrao da taj tip slučajeva razmatra na terenu člana 11 Konvencije (sloboda udruživanja), u svetlu člana 9. Tako je Sud utvrdio da je povređen član 11 u sledećim situacijama:

- odbijanje ruskih organa vlasti da obnove registrovanje lokalnog ogranaka Vojske spasa, čime je ova izgubila status pravnog lica, iz razloga za koje je Sud zaključio da nemaju pravni osnov u domaćem pravu, ili da su proizvoljni i nerazumni («strano poreklo» podnositeljice predstavke; navodna nedovoljnost podataka o njenoj verskoj pripadnosti; njen navodni «paravojni» karakter; njena navodna namera da krši ruske zakone itd.) (*Moskovski ogranak Vojske spasa protiv Rusije*, §§ 74-75) ;
- odbijanje ruskih organa vlasti da obnovi registraciju lokalnog ogranaka Scijentološke crkve, odbacujući najmanje jedanaest zahteva za obnavljanje registracije zbog njihove međusobne nekoherentnosti i proizvoljnosti (navodna nepotpunost predmeta bez navođenja nedostajućih spisa; zahtev da se podnesu originali umesto kopija, iako to primenljivo pravo ne zahteva, itd.). (*Moskovska scijentološka crkva protiv Rusije*). U jednom drugom, veoma sličnom slučaju, Sud je zaključio da je povređen član 11 činjenicom odbijanja obnavljanja registracije jednog lokalnog ogranaka Jehovinih svedoka (*Moskovski Jehovini svedoci protiv Rusije*);
- jedna promena zakona kojom je jedan deo verskih organizacija prethodno priznatih u Mađarskoj kao «crkve» sveden protiv njihove volje na status «udruženja», znatno niži i nepovoljniji što se tiče prava i privilegija (*Magyar Keresztény Mennonita Egyház i drugi protiv Mađarske*) ;

132. Član 9 § 1 Konvencije ne ide tako daleko da državama ugovornicama nameće obavezu priznavanja **verski sklopljenim brakovima** jednakog statusa i jednakih pravnih posledica kao i građanskim brakovima (*X. protiv Nemačke* (odl.); *Khan protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.); *Spetz i drugi protiv Švedske* (odl.); *Serif protiv Grčke*, § 50; *Şerife Yiğit protiv Turske* [GC], § 102). Osim toga,

članom 9 nisu regulisani modaliteti verskog braka, u smislu da ti modaliteti ostaju u potpunosti u nadležnosti svake verske zajednice. Posebno, na svakoj verskoj zajednici je da izjavi da li i u kojoj meri dozvoljava sklapanje brakova između lica istog pola (*Parry protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)). Takođe nije u suprotnosti sa članom 9 ako država nameće obavezu objavljivanja **objave braka** prema građanskom zakonu i odbija da prizna važnost objava braka u verskim publikacijama u okviru nekog radnog spora (*Von Pelser protiv Italije* (odl.)).

133. Komisija je odbacila optužbu jednog belgijskog državljanina koji se žalio na činjenicu da je belgijski režim kumulisanja prihoda supružnika u cilju primene zakona o porezima nepovoljan po venčane parove; jer po njemu, oni čija religija brak smatra svetom tajnom nemaju mogućnost da putem vanbračne zajednice izbegnu poreske posledice braka. Komisija nije utvrdila nikakvu povredu slobode veroispovesti podnosioca predstavke; naime, Komisija je smatrala da je neprimereno poređenje položaja nekog venčanog para s položajem vanbračne zajednice, jer se ono ograničava, kap što to čini podnosilac predstavke, samo na oblast poreza na dohodak, gubeći tako iz vida ostala prava i obaveze koje nastaju za supružnike sklapanjem braka, bilo na profesionalnom ili na moralnom planu (*Hubaux protiv Belgije* (odl.)).

134. Država nije obavezna da prizna, u državnom pravnom sistemu, odluke **crkvenih sudova** (*Serif protiv Grčke*, § 50).

135. Osim toga, pravo na ispoljavanje veroispovesti putem «nastave» ne proteže se do obavezivanja države da obezbedi ili dozvoli **nastavu veronauke u državnim školama** (*Savez crkava « Riječ života » i drugi protiv Hrvatske*, § 57). Međutim, ako država odluči da nekim verskim zajednicama odobri taj tip privilegija, one će se naći u polju primene člana 9, tako da će se zabrana diskriminacije iz člana 14 Konvencije primenjivati na njih (*Savez crkava « Riječ života » i drugi protiv Hrvatske*, § 58).

136. Osim toga, ako su, u domaćem pravu, verski službenici nekih kultova ovlašćeni da vrše venčanja s pravnim dejstvom u građanskom pravu, ili da postupaju po nekim sporovima iz građanskog prava (na primer u porodičnoj materiji, ili u materiji nasleđivanja), država ima legitiman interes da preduzima posebne mere da bi zaštitila od zloupotreba ili prevara sve one čiji bi odnosi mogli biti predmet činjenja tih verskih službenika (*Serif protiv Grčke*, § 50).

c) KORIŠĆENJE OD STRANE DRŽAVE OMALOVAŽAVAJUĆIH IZRAZA ZA NEKU VERSKU ZAJEDNICU

137. Korišćenje u zvaničnim dokumentima omalovažavajućih izraza za neku versku zajednicu može predstavljati mešanje u prava iz člana 9, ukoliko bi korišćenje tih izraza moglo da dovede do negativnih posledica za uživanje slobode veroispovesti (*Leela Förderkreis e.V. i drugi protiv Nemačke*, § 84).

138. Komisija je proglasila neprihvatljivim predstavke koje se odnose na sledeće situacije:

- odbacivanje od strane domaćeg nadležnog suda zahteva podnetog od strane udruženja podnosioca predstavke da se nemačkoj saveznoj vladi zabrani pominjanje tog udruženja u jednoj vladinoj publikaciji naslovljenoj sa «Takozvane sekte mladih i psiho-grupe u Saveznoj Republici Nemačkoj». Komisija je istakla da pravo podnosioca predstavke da ispoljava svoju veroispovest ni na konji način nije povređeno, s obzirom da sporna publikacija nije proizvela nikakve neposredne posledice po vršenje tog prava. Ta publikacija je objavljena s jedinim ciljem da informiše širu javnost, pogotovo što su, prema domaćim sudijama, neke aktivnosti podnosioca predstavke – na primer činjenica da preporučuju zamenu medicinskog lečenja praktikovanjem vere - zasluživale da na njih javnost bude upozorena (*Universelles Leben e.V. protiv Nemačke* (odl.)) ;
- jedan članak koji je objavilo Ministarstvo prosvete Bavarske u jednom školskom časopisu u cilju upozorenja učenika o navodnim opasnostima scijentologije, i odbijanje sudova da izreknu privremenu meru protiv distribucije tog članka. Po mišljenu Komisije, sporni članak se odnosio na scijentologiju uopšte, kao pokret koji funkcioniše na svetskom nivou, a ne na pojedinačne pristalice tog pokreta kao što je podnosilac predstavke. Budući da se podnosioci

predstavke žale na negativan stav svojih suseda i lokalne štampe u odnosu na njih, ništa ne ukazuje na neku uzročno-posledičnu vezu između spornog članka i ponašanja na koja se ovi žale; u svakom slučaju, učinci tog članka su previše posredni i daleki da bi uticali na njihova prava iz člana 9; ta optužba je, dakle, nespojiva *ratione personae* s Konvencijom (*Keller protiv Nemačke* (odl.)).

139. Što se tiče Suda, on je zaključio da nije povređen član 9 u jednom slučaju gde su se podnosioci predstavke, udruženja posvećena učenju Bhagwan Shree Rajneesh (Osho), žalili na ponavljano korišćenje u nekim zvaničnim saopštenjima nemačke savezne vlade i njenih članova, da bi se označile pristalice tog učenja, izraza «sekta», «sekta mladih», «psiho-sekta», «pseudoreligija», «destruktivan verski pokret», «pokret koji manipuliše svojim članovima» itd. Nemački Savezni ustavni sud je odlučio da vlada ima pravo da koristi većinu tih spornih izraza; s druge strane, korišćenje izraza «pseudoreligija» i «destruktivan verski pokret», kao i navod o manipulaciji, suprotno je Ustavu. Polazeći od pretpostavke da je bilo mešanja u vršenje prava iz člana 9, Evropski sud za ljudska prava je ocenio da je to mešanje težilo legitimnim ciljevima (javna bezbednost, zaštita poretka i prava i sloboda drugih) i da je bilo srazmerno tom cilju. Naime, izvršavajući svoju obavezu da informiše javnost o pitanjima od opšteg značaja, savezni organi su želeli samo da skrenu pažnju javnosti na jednu pojavu koju smatraju alarmantnom, odnosno na pojavljivanje mnoštva novih verskih pokreta i na njihovo delovanje na mlade. Jedini cilj kojem su težili ti organi bio je da se ljudima omogući, eventualno, da postupaju s potpunom svešću o činjenicama i da se ne bi našli u teškoćama samo zbog neobaveštenosti. Uostalom, ponašanje vlade nije ni na koji način onemogućilo podnosiocima predstavke da vrše svoja prava garantovana članom 9 Konvencije; šta više, nemačke vlasti su konačno prestale da koriste sporne izraze nakon preporuka formulisanih u jednom ekspertskom izveštaju (*Leela Förderkreis e.V. i drugi protiv Nemačke*).

140. Sud je takođe proglasio neprihvatljivom predstavku koju je podnela jedna grupa Jehovinih svedoka koja se žalila da je francuska vlada povredila njihovo pravo na slobodu veroispovesti priznajući svojstvo ustanove od javne koristi jednom udruženju pod nazivom «Nacionalni savez udruženja za odbranu porodica i pojedinca» (UNADFI), čiji je cilj «borba protiv ugrožavanja ljudskih prava i osnovnih sloboda» od strane «destruktivnih sektii», udruženje koje su podnosioci predstavke optuživali da je otvoreno neprijateljski nastrojeno prema njihovoj verskoj zajednici. Sud je smatrao da se država ne može smatrati odgovornom za sve akcije koje preduzimaju udruženja kojima je država, po uvidu u njihov statut, priznala svojstvo ustanove od javne koristi. Priznavanjem tog svojstva ne vrši se ni na koji način prenos nekog dela državnih ovlašćenja koji bi jedino mogao da angažuje odgovornost države kad je reč o poštovanju Konvencije. Ako su podnosioci predstavke smatrali da su neka konkretna postupanja UNADFI povredila njihova prava, takva tvrđenja su morala biti predmet odgovarajuće tužbe upućene domaćim sudovima. Sud je konačno odlučio da se podnosioci predstavke ne mogu smatrati «žrtvama» navodne povrede prava, i da njihove optužbe nisu u njegovoj nadležnosti *ratione personae* (*Gluchowski i drugi protiv Francuske* (odl.)).

d) FINANSIJSKE I PORESKE MERE

141. Na evropskom nivou ne postoji ni jedan zajednički standard u materiji finansiranja ili fiskalnog tretmana crkava ili kultova, s obzirom da su ta pitanja usko povezana s istorijom i tradicijom svake zemlje. Države raspoložu, dakle, u toj oblasti, posebno širokim diskrecionim pravom (*Alujer Fernández i Caballero Garcia protiv Španije* (odl.)).

142. Neka verska organizacija se ne može pozivati na član 9 Konvencije da bi zahtevala neki poseban fiskalni tretman pod plaštom slobode veroispovesti (*Udruženje Sivananda de Yoga Vedanta protiv Francuske* (odl.)). Stoga, sloboda veroispovesti ne podrazumeva nipošto da crkve ili njihovi vernici moraju da dobiju neki fiskalni status različit od ostalih poreskih obveznika (*Alujer Fernández i Caballero Garcia protiv Španije* (odl.)). Osim toga, član 9 se ne može tumačiti kao da se njime dodeljuje neko pravo na osnovu kojeg bi prostorije namenjene nekom spornom kultu bile oslobođene od svakog poreza (*Iglesia Bautista «El Salvador» i Ortega Moratilla protiv Španije* (odl.)). Međutim, neka mera ekonomske prirode, finansijska ili fiskalna, preduzeta protiv neke verske

organizacije, može se ponekad smatrati kao mešanje u ostvarivanje prava u smislu člana 9 Konvencije, ukoliko se pokaže da ta mera predstavlja stvarnu i ozbiljnu prepreku vršenju tih prava. Posebno, pitanja vezana za korišćenje verskih objekata, uključujući i troškove stvorene fiskalnim statusom tih objekata, mogu u određenim okolnostima da imaju značajne reperkusije na vršenje prava članova verskih grupa na ispoljavanje njihovih verskih uverenja (*The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, § 30; *Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı protiv Turske*, § 41).

143. Tako je Sud zaključio da je povređen član 9 u sledećim slučajevima:

- oporezivanja ručnih priloga koje prima Udruženje Jehovinih svedoka Francuske, uz zatezne kamate i uvećanja, namećući udruženju podnosiocu predstavke fiskalni režim iz opšteg prava za udruženja a isključujući ga iz poreskih olakšica rezervisanih za neka druga udruženja, među kojima i kulturna udruženja. Sporna mera, koja se odnosi na ukupne ručne priloge koje prima udruženje podnosilac predstavke, iako oni predstavljaju 90% njenih resursa, rezultiralo je presecanjem vitalnih resursa udruženja koje više nije bilo u stanju da konkretno svojim vernicima obezbedi slobodno praktikovanje njihovog kulta. Sud je ocenio da predmetno mešanje ne ispunjava zahteve zakonitosti zbog previše neprecizne formulacije člana Opšteg zakonika o porezima koji se primenjuje u konkretnom slučaju (*Udruženje Jehovinih svedoka protiv Francuske (suština)*); o jednom veoma sličnom slučaju s istim rezultatom, videti *Evangelistička misionarska crkva i Salaûn protiv Francuske*);
- oporezivanja ručnih priloga koja primaju dva udruženja čija je namena kult aumizma i izgradnja hramova unutar manastira Mandarom. Pre postupanja po rešenju o novoutvrđenim poreskim obavezama ta udruženja su bila odlučila da se raspuste i da svoje ukupne aktive prenesu na jedno udruženje u najvećoj meri iste namene, kako bi ono nastavilo javno vršenje predmetnog kulta; tada se poreska uprava obratila nadležnom sudu tužbom i dobila opoziv tog prenosa. Sud je prihvatio da sporna mera, uperena protiv praktikovanja i molitvenog mesta predmetne religije, predstavlja mešanje u vršenje prava zaštićenih članom 9 Konvencije; Sud je zaključio da postoji povreda prava iz istog razloga kao i u slučaju *Udruženja Jehovinih svedoka, (Kultovsko udruženje hrama piramide protiv Francuske; Udruženje vitezova zlatnog lotosa protiv Francuske)*.

144. S druge strane, Sud je proglasio neprihvatljivom jednu predstavku sličnu prethodno navedenim slučajevima, s tom razlikom što ako je udruženje podnosilac predstavke funkcionisalo delom uz pomoć ručnih priloga, njihovo oporezivanje nije imalo za ishod presecanje vitalnih resursa niti onemogućavanje verske aktivnosti tog udruženja (*Sukyo Mahikari France protiv Francuske (odl.)*, § 20).

145. Sud je utvrdio da je povređen član 14 Konvencije (zabrana diskriminacije) u kombinaciji sa članom 9 u sledećim slučajevima:

- odbijanje da se zajednica Jehovinih svedoka oslobodi plaćanja dažbina na nasledstvo i na poklone, uz obrazloženje da je takvo oslobađanje rezervisano u domaćem pravu samo za «priznata verska društva», ali ne i «registrovana» verska društva, kakvo je društvo podnosilac predstavke (*Jehovas Zeugen in Österreich protiv Austrije*);
- Odbijanje turske Uprave za verske poslove da preuzme na sebe troškove za utrošak električne energije jednog alevističkog kulturnog centra u kom se nalazi *džemevija* (svetilište alevista), kao što inače preuzima na sebe troškove utroška električne energije džamija, crkava i sinagoga. To odbijanje je zasnovano na nepriznavanju *džemevije* kao «svetilišta», a koje nepriznavanje je, pak, obrazloženo odbijanjem turskih organa vlasti da alevizam posmatraju kao religiju za sebe, a ne kao jednostavno jedan ogranak islama. Sud je smatrao da za takvu razliku u tretmanu nema nikakvog objektivnog i razumnog opravdanja (*Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı protiv Turske*).

146. S druge strane, Sud je zaključio da nije povređen član 14 u kombinaciji sa članom 9 u odbijanju britanskih vlasti da odobre potpuno oslobođenje od nekih taksa jednom mormonskom *hramu* (zatvorenom za javnost i rezervisanom samo za mormone koji su dobili specijalnu preporuku), dok su oslobođenje odobravalu mormonskim *kapelama* ili mormonskim *bogomoljama* koje su otvorene za javnost. Sud je izrazio određene sumnje kad je reč o pitanju da li spor uopšte potpada pod član 9. Međutim, čak i uz pretpostavku primenljivosti tog člana, navedena razlika u tretmanu je objektivno i razumno opravdana: ona je zasnovana na ideji da je pristup široke publike verskim proslavama dobrobitna za celo društvo jer takav pristup može da rasprši sumnjičanja i da pobije predrasude u jednom verski raznovrsnom društvu. Osim toga, Mormonska crkva nije različito tretirana od ostalih verskih zajednica – uključujući i zvaničnu anglikansku crkvu čije su privatne kapele pod istim poreskim režimom kao i mormonski hramovi. Uostalom, kao bogomolja, predmetni hram je i dalje uživao umanjenje od 80% svojih poreza (*The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints protiv Ujedinjenog Kraljevstva*).

147. Isto tako, organi Konvencije su odbacili optužbe koje se odnose na sledeće situacije:

- odbijanje španske poreske uprave da jednu protestantsku Evangelističku crkvu oslobodi takse na zemljište za njena sveta mesta, dok je Katolička crkva oslobođena tih taksa. Komisija nije uočila nikakvu diskriminaciju u konkretnom slučaju: naime, poreske olakšice koje uživa Katolička crkva predviđene su sporazumima sklopljenim između tužene države i Svete stolice kojim sporazumima obe strane preuzimaju reciprocne obaveze. S druge strane, zajednica podnosilac predstavke, a koja nikad nije zatražila sklapanje nekog takvog sporazuma s državom, nema iste obaveze prema državi kao Katolička crkva (*Iglesia Bautista « El Salvador » i Ortega Moratilla protiv Španije* (odl.));
- nametanje podnosiocu predstavke, jednom društvu za učenje joge, poreza na preduzeća s obrazloženjem da časovi joge koje to društvo drži imaju lukrativan karakter. Osim toga, Komisija je odbacila navod po kom je podnosilac predstavke navodno bio žrtva diskriminacije u odnosu na kulturne aktivnosti drugih zajednica a posebno Katoličke crkve, čiji je nelukrativan karakter država priznala. Naime, budući da nema status kulturnog udruženja, podnosilac predstavke nije bio u analognoj pa čak ni uporedivoj situaciji kao ta udruženja (*Udruženje Sivananda de Yoga Vedanta protiv Francuske*, (odl.));
- odluka nemačkih organa vlasti i sudova da poklon koji je podnosilac predstavke, jedno islamsko udruženje dobilo od Partije demokratskog socijalizma pod režimom bivše Nemačke Demokratske Republike (DDR), poveri na upravu jednom starateljskom (fiducijarnom) organu, i zaplena odgovarajuće imovine. Sud je utvrdio da je sporna mera preduzeta u izuzetnim okolnostima vezanim za ponovno ujedinjenje Nemačke; tačnije, reč je o jednom opštem propisu, donetom u DDR tokom perioda pre ujedinjenja, s ciljem da se proveru poreklo imovine političkih stranaka i povezanih organizacija. Pošto je zaključio da je sporno mešanje u skladu sa članom 1 Protokola br. 1 (pravo na poštovanje imovine), Sud je došao do istog zaključka i u pogledu člana 9. Sud je izrazio određene sumnje u postojanje mešanja u uživanje slobode veroispovesti jer sporna mera nije imala veze ni s unutrašnjom organizacijom udruženja koje je podnosilac predstavke, ni sa njegovim službenim priznavanjem od strane države. U svakom slučaju, ta mera, predviđena zakonom, težila je legitimnim ciljevima zaštite javnog morala i prava i sloboda drugih, i nije bila nesrazmerna u odnosu na te ciljeve (*Islamische Religionsgemeinschaft in Berlin e.V. protiv Nemačke* (odl.)).

148. U nekim državama Evrope postoji **verski porez** (crkveni porez, konfesionalna taksa, itd.) koji ubira ili država i zatim prenosi nekim verskim organizacijama, ili ga ubira neka verska organizacija koja može da njegovu naplatu zahteva tužbom pred državnim sudovima. U nekim drugim državama zakon dozvoljava poreskom obvezniku da jedan deo svog poreza na dohodak nameni nekoj konkretnoj verskoj organizaciji. Samo postojanje verskog poreza ne predstavlja po sebi nikakav problem sa stanovišta člana 9 Konvencije, budući da pravo države da ga ubira predstavlja jedan od «legitimnih ciljeva» u smislu drugog stava tog člana (*Wasmuth protiv Nemačke*, § 55). Uostalom, članom 1 Protokola br.1, u vezi s pravom na poštovanje imovine, izričito se priznaje državi da može da ubira poreze (*C. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)). Međutim, široko diskreciono pravo koje se

državama priznaje u oblasti crkvenog poreza ne znači da se u toj oblasti nikad ne može pojaviti neki problem u vezi sa slobodom veroispovesti. Naprotiv, Sud je izjavio da može doći do situacija u kojima je mešanje vezano za sistem ubiranja crkvenog poreza značajno, i u kojima odmeravanje interesa u igri može dovesti do utvrđivanja povređivanja prava (*Wasmuth protiv Nemačke*, § 61).

149. Ubiranje doprinosa njenih članova, od strane neke crkve uz pomoć države, ne predstavlja po sebi nikakvu povredu aktivnosti pobrojanih u članu 9 § 1 («molitva, nastava, praktikovanje i vršenje obreda»). Naime, položaj članova neke verske organizacije u tom pogledu je uporediv s obavezom plaćanja članarine nekom privatnom udruženju, a član 9 se ne može tumačiti kao da pojedincu daje pravo da ostane član neke crkve a da ipak bude oslobođen pravnih obaveza – konkretno finansijskih - koje proističu iz te pripadnosti u smislu autonomnih propisa predmetne crkve (*E. i G.R. protiv Austrije* (odl.)).

150. Naravno, iako država može da ubira verski porez ili neki sličan doprinos u korist neke crkve, ta mera se **može odnositi samo na njene članove** - osim u izuzetnim slučajevima kad predmetna crkva vrši i odedene funkcije javne službe, koje nisu verske po svojoj prirodi, i gde sporni porez služi za finansiranje samo tih funkcija koje nisu verske prirode. Tako:

- Komisija je smatrala da je povređen član 9 Konvencije u jednom slučaju gde je podnosilac predstavke, koji je radio u Švedskoj ali nije imao u toj zemlji status «rezidenta», bio primoran da plaća konfesionalnu taksu u korist Švedske crkve (luteranske, u to vreme sa statusom državne crkve) kojoj nije pripadao, i to, bez mogućnosti oslobađanja (mišljenje Komisije u slučaju *Darby protiv Švedske*, §§ 57-60). Međutim, kad je slučaj stigao do Suda, on je izabrao da ga razmatra ne sa stanovišta člana 9 Konvencije, već iz ugla člana 14 Konvencije u kombinaciji sa članom 1 Protokola br.1 (diskriminacija između rezidenata i nerezidenata u vršenju njihovog prava na poštovanje njihove imovine) za koje je zaključila da su povređeni (*Darby protiv Švedske*, §§ 34-35);
- Sud je proglasio očigledno neosnovanom optužbu jednog švedskog državljanina koji je, iako nije član Švedske crkve, morao ipak da joj plaća «disidentsku taksu» u iznosu od 25 % od normalne konfesionalne takse. Sud je istakao da je namena doprinosa koji se zahteva od podnosioca predstavke finansiranje poslova koji nemaju verski karakter a koje obavlja Švedska crkva u interesu celog društva, kao što je organizovanje sahrana, briga o ostarelim licima i upravljanje nacionalnom arhitektonskom baštinom; šta više, iznos od 25 % nije proizvoljan već je izračunat da bi odgovarao srazmeri troškova tih aktivnosti u ekonomiji crkve (*Bruno protiv Švedske* (odl.); *Lundberg protiv Švedske* (odl.)).

151. Svi prethodno navedeni slučajevi odnosili su se na *fizička lica*. S druge strane, jedno *privredno društvo*, potpuno lukrativnog karaktera, čak i ako ga je osnovalo i njime upravlja neko filozofsko udruženje, ne može se pozivati na član 9 da bi izbeglo plaćanje verskog poreza koji se ubira na osnovu zakona koji se primenjuje na sva privredna društva (*Preduzeće X. protiv Švajcarske* (odl.); *Kustannus OY Vapaa Ajatteliya AB i drugi protiv Finske* (odl.)).

152. Stoga, oporezivanje u korist verskih zajednica ne predstavlja po sebi ugrožavanje slobode veroispovesti ako domaće zakonodavstvo predviđa mogućnost, za zainteresovanog pojedinca, da **se povuče iz predmetne crkve** ako to želi. Međutim, pošto domaći organi raspoložu širokim diskrecionim pravom da bi utvrdili uslove pod kojima se može pravnovaljano smatrati da je neki pojedinac izabrao da napusti neku versku zajednicu, oni mogu zahtevati jasnu i nedvosmislenu izjavu volje zainteresovanog u tom pogledu (*Gottsmann protiv Švajcarske* (odl.)).

153. Organi Konvencije nisu pronašli ništa nalik na neku povredu člana 9 (uzetog posebno ili u kombinaciji sa članom 14 kojim se zabranjuje diskriminacija) u sledećim slučajevima:

- primenjivanje na podnosiocima predstavke, jednog katoličkog para, austrijskog sistema crkvenih doprinosa, po kojem su bili u obavezi da redovno uplaćuju priloge Katoličkoj crkvi; u slučaju neizmirenja te obaveze, crkva je imala pravo da ih tuži građanskom sudu radi naplate spornih iznosa. Komisija je istakla da se sporna obaveza mogla izbeći da su podnosioci predstavke napustili crkvu; predviđajući izričito tu mogućnost u svom zakonodavstvu, država

je uvela dovoljne garancije da bi podnosiocima predstavke obezbedila uživanje njihove slobode veroispovesti; s druge strane, podnosioci predstavke nisu mogli iz člana 9 Konvencije izvesti zaključak o bilo kakvom svom «pravu» da ostanu članovi Katoličke crkve a da istovremeno budu oslobođeni obaveza prema njoj. Osim toga, činjenica da država stavlja svoje građanske sudove na raspolaganje crkava kao i drugih lica da bi dobila izvršenje neke obaveze ne predstavlja nikakav problem na planu prava na poštovanje imovine, koje je garantovano članom 1 Protokola br.1 (*E. i G.R. protiv Austrije* (odl.)) ;

- obaveza koju su podnosiocima predstavke nametnuli švajcarski organi da retroaktivno plate jedan verski porez na ime njihove pripadnosti Katoličkoj crkvi za period u kome, po njihovom tvrđenju, nisu više bili deo te crkve. U konkretnom slučaju, nacionalni organi su priznali njihovo povlačenje iz crkve tek od trenutka kad je svako od njih izričito i jasno izrazio volju da toj crkvi više ne pripada, pošto jednostavno upisivanje crtice preko rubrike «veroisповest» u prijavama poreza nije dovoljno u tu svrhu (*Gottesmann protiv Švajcarske* (odl.)) ;
- mogućnost garantovana podnosiocima predstavke, španskim evangelističkim protestantima, da jedan deo svog poreza na dohodak namene bilo ekonomskoj podršci Katoličke crkve, bilo nekim drugim ciljevima od društvenog značaja – ali ne njihovoj sopstvenoj crkvi. Sud je istakao da verska zajednica kojoj pripadaju podnosioci predstavke nije pokušala da sa španskom državom sklopi sporazum koji bi omogućio željenu namenu poreza, uprkos činjenici da joj domaće zakonodavstvo nudi tu mogućnost. Što se tiče posebnog poreskog tretmana koji uživa Katolička crkva, on se zasniva na sporazumima sklopljenim između tužene države i Svete Stolice koji obema stranama nameće recipročne obaveze, kao što je, na primer, obaveza crkve da u službu društva stavi svoju istorijsku, umetničku i dokumentalističku baštinu (*Alujer Fernández i Caballero Garcia protiv Španije* (odl.)) ;
- mogućnost garantovana italijanskim poreskim obveznicima da osam promila svog poreza na dohodak namene bilo državi, bilo Katoličkoj crkvi, bilo nekoj od reprezentativnih ustanova pet drugih veroispovesti koje su prihvatile da primaju takvu subvenciju pošto su s državom sklopile jednu posebnu konvenciju. Suprotno tvrđenjima podnosioca predstavke, Sud je istakao da zakon garantuje poreskim obveznicima mogućnost da se ne izjašnjavaju o svom izboru u vezi s tim, tako da sporna odredba ne povlači za sobom nikakvu obavezu ispoljavanja svojih verskih uverenja (*Spampinato protiv Italije* (odl.)) ;
- domaće zakonodavstvo koje, garantujući članovima svih zakonski priznatih verskih zajednica pravo da jedan deo svog poreza namene svojoj verskoj zajednici, osim toga odobrava izvesne godišnje iznose iz državnog budžeta samo državnoj crkvi – u konkretnom slučaju islandskoj luteranskoj crkvi – čiji verski službenici imaju status državnih činovnika (*Ásatrúarfélagið protiv Islanda* (odl.)).

154. Treba istaći da se u prethodno navedenim slučajevima radi bilo o specifičnom verskom porezu, bilo o dobrovoljnoj nameni od strane poreskog obveznika, jednog precizno utvrđenog dela opšteg poreza koji se uplaćuje poreskoj upravi. S druge strane, članom 9 Konvencije ne garantuje se poreskom obvezniku nikakvo pravo uvida u **opštu poresku i budžetsku politiku države**, u odsustvu bilo kakve neposredne i sledljive veze između plaćanja nekog određenog iznosa i njegovog kasnijeg korišćenja. Prema tome, Komisija je odbacila optužbu jednog pacifističkog kveкера koji nije želeo da plati izvestan deo svog poreza na dohodak a da se prethodno ne uveri da taj deo neće biti namenjen finansiranju vojnog sektora. Po tumačenju Komisije, obaveza plaćanja poreza je obaveza opšteg tipa i ona u sebi nema ništa što bi imalo neku ulogu na planu savesti; njenu neutralnost ilustruje upravo činjenica da ni jedan poreski obveznik ne može uticati na namenu poreza, niti odlučivati o njoj jednom kad je platio porez (*C. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)); potvrđena odluka *H. i B. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)). Komisija je došla do istog zaključka u slučaju jednog francuskog advokata koji je protivnik abortusa, a koji je zahtevao pravo da ne plaća jedan deo poreza koji je služio za finansiranje veštački izazvanih pobačaja (*Bouessel du Bourg protiv Francuske* (odl.)).

155. Kasnije, Komisija je precizirala da nije bilo vidnog ugrožavanja slobode veroispovesti čak iako je država koristila budžetska sredstva prikupljena preko opštih poreza radi podrške nekim verskim zajednicama ili njihovim verskim aktivnostima (mišljenje Komisije u slučaju *Darby protiv Švedske*, § 56).

156. U oblasti **obaveznih osiguranja i socijalnog osiguranja**, šezdesetih godina XX veka Komisija je morala da razmatra više predstavki koje su podnosili holandski reformistički protestanti koji su, pozivajući se na član 9, zahtevali pravo da ne sklapaju ugovore o više tipova osiguranja, obaveznih po zakonu, i da se ne učlanjuju u neka tela ili mehanizme koje je ustanovila država. To su obrazlagali na sledeće načine. S jedne strane, Bog je taj koji ljudima određuje dobru ili zlu sudbinu, te da nije dozvoljeno pokušavati preduprediti ili ograničavati unapred učinke eventualnih nepogoda. S druge strane, Bog je u Bibliji imperativno propisao svim hrišćanima obavezu obezbeđivanja sredstava za život starim i onemoćalim licima; zato su, uzimajući tu stvar u svoje ruke i ustanovljavajući državni režim starosne penzije, državni organi prekršili jedan izričit božanski propis, a podnosioci predstavke nisu želeli da se pridružuju tom kršenju božanskih propisa. U toj kategoriji slučajeva, Komisija je odbacila sledeće optužbe:

- vlasnik jedne mlekare koji se žalio na sankcije koje su mu izrečene zbog odbijanja da se poveže sa sanitarnom službom, što je u načelu zakonski uslov da bi se neko mogao baviti stočarstvom; čak pod pretpostavkom da je bilo mešanja u vršenje prava koja garantuje član 9, ono je bilo «neophodno u demokratskom društvu» u cilju zaštite «javnog zdravlja», a taj cilj može razumno podrazumevati i prevenciju bolesti stoke (*X. protiv Holandije* (odl.));
- optužba Reformističke crkve i dva njena predstavnika koji su, iako nisu protiv svih oblika osiguranja, ipak želeli da budu oslobođeni obaveze uplaćivanja doprinosa za starosnu penziju. Komisija je istakla da holandski zakon oslobađa one koji imaju prigovor savesti na direktno uplaćivanje doprinosa osiguranju, ali koji umesto toga vrše ekvivalente uplate u obliku poreza. Domaći zakonodavac je dakle dovoljno vodio računa o posebnim interesima Reformističke crkve, tako da nije bilo nikakve vidljive povrede konkretno člana 9 (*Reformirana crkva X. protiv Holandije* (odl.));
- optužbu jednog čoveka koji se žalio na diskriminaciju u tome što holandski zakon omogućava oslobađanje od obaveze plaćanja doprinosa za starosnu penziju (obavezujući istovremeno zainteresovane da uplaćuju ekvivalent tih doprinosa u obliku poreza) samo one koji se, iz verskih razloga, suprotstavljaju *svakoj* vrsti osiguranja, što nije slučaj podnosioca predstavke (*X. protiv Holandije* (odl.));
- optužbu jednog trgovca, protivnika *svakog* oblika osiguranja, kome je izrečena osuđujuća presuda na plaćanje novčane kazne zbog upravljanja vozilom a da nije imao obavezno osiguranje od građanske odgovornosti. U konkretnom slučaju, podnosilac predstavke je priznavao mogućnost da koristi oslobođenje od tih uplata na način predviđen zakonom; međutim, pošto bi u svakom slučaju bio primoran da uplaćuje ekvivalent doprinosa putem poreza, tu mogućnost je shvatao kao moralno neprihvatljivu. Komisija je smatrala da je sporno mešanje bilo «neophodno u demokratskom društvu» radi zaštite «prava drugih», odnosno trećih lica koja bi mogla biti žrtve eventualnih nesrećnih slučajeva (*X. protiv Holandije* (odl.)).

157. U nešto bližoj prošlosti, Komisija je takođe odbacila jednu sličnu predstavku koju je podneo jedan holandski lekar koji je zahtevao da mu se prizna pravo da ne pristupi jednom stručnom režimu starosnog osiguranja, kako to zakon nalaže. Komisija je istakla da se obaveza pristupanja nekom režimu penzionog osiguranja primenjuje na sve lekare opšte prakse na potpuno neutralnoj osnovi, za koju se ne može reći da ima bilo kakve bliske veze s religijom ili s uverenjima zainteresovanog (*V. protiv Holandije* (odl.)).

158. Sud je zaključio da nema očigledne povrede člana 14 (zabrana diskriminacije) u kombinaciji sa članom 9, u činjenici da je osnovni fond zdravstvenog osiguranja nametnuo animatorima jednog udruženja hrišćanske inspiracije «čiji je cilj rad na punom procvatu čoveka putem umetnosti i lepote» opšti režim socijalnog osiguranja, s obrazloženjem da je njihova aktivnost za čije obavljanje udruženje

preuzima na sebe sve troškove «plaćena», a ne «dobrovoljna», aktivnost u smislu zakona. Udruženje podnosilac predstavke smatralo je sebe žrtvom diskriminatornog tretmana u odnosu na verske službenike čije verske aktivnosti ne potpadaju pod opšti režim socijalnog osiguranja, kao i u odnosu na neke druge dobrovoljce iz istog saveza kome pripada i udruženje koje je podnosilac predstavke. Sud je istakao da po francuskom pravu muškarci i žene koji pripadaju religioznim redovima potpadaju pod opšti režim socijalnog osiguranja, zadržavajući pri tom mogućnost da im se odobri neki poseban režim; međutim, kad učestvuju u aktivnostima izvan njihovih sveštenih kvalifikacija, potpadaju pod opšti režim socijalnog osiguranja (*Biro za kulturu Cluny-ja protiv Francuske* (odl.)).

e) MERE PROTIV POLITIČKIH STRANAKA VERSKE INSPIRACIJE

159. Članom 9 nije zabranjeno subvencionisanje političkih stranaka, niti ta odredba daje pravo na učestvovanje na izborima u svojstvu političke stranke (*X., Y. i Z. protiv Nemačke* (odl.)).

160. Sud nikada nije izjavio da bi osnivanje neke **političke stranke inspirisane postulatima neke religije** predstavljalo neki oblik «ispoljavanja veroispovesti» zaštićenog članom 9 Konvencije. Zauzvrat, Sud je morao da razmatra slučajeve u vezi s takvim strankama u kojima se osporavaju mere koje država preduzima protiv njih. U vezi s tim Sud je ocenio da neka politička stranka može da promoviše neku promenu zakonodavstva ili zakonskih odnosno ustavnih struktura države, pod dva uslova :1) da sredstva korišćena u tu svrhu moraju biti zakonska i demokratska; 2) da predložena promena mora i sama da bude kompatibilna s osnovnim demokratskim načelima. Iz toga nužno proističe da se politička stranka čiji rukovodioci podstiču na pribegavanje nasilju ili predlažu neki politički projekat koji ne poštuje demokratiju ili cilja njeno uništenje, ili ignorišu prava i slobode koje demokratija priznaje, ne može pozivati na zaštitu od strane Konvencije od sankcija koje su joj izrečene iz tih navedenih razloga. Ukoliko ispunjava navedene uslove, politička stranka inspirisana moralnim vrednostima koje nameće neka religija ne može se automatski smatrati kao formacija koja krši osnovna načela demokratije, kakva proističu iz Konvencije (*Refah Partisi (Partija prosperiteta) i drugi protiv Turske* [GC]; *Staatkundig Gereformeerde Partij protiv Holandije* (odl.), § 71). S druge strane, svaka država ugovornica može legitimno sprečavati da pravila privatnog prava verske inspiracije ugrožavaju javni poredak i demokratske vrednosti u smislu Konvencije (*Refah Partisi (Partija prosperiteta) i drugi protiv Turske* [GC], § 128).

161. Tako je Sud zaključio :

- da nije povređen član 11 Konvencije (sloboda udruživanja) u slučaju raspuštanja jedne turske političke stranke i privremene zabrane njenim čelnicima da obavljaju slične funkcije u okviru bilo koje druge političke stranke. Sud je istakao, između ostalog, da je ta stranka delovala na uspostavljanju političkog režima zasnovanog na šerijatskom pravu (što bi bilo nespojivo s demokratijom) i jedan višepравни sistem privatnog prava koji omogućava diskriminaciju zasnovanu na polu zainteresovanih, kao što su poligamija i privilegije za muški pol u stvarima razvoda braka i nasleđivanja (što bi bilo protivno jednakosti polova, jednoj od osnovnih vrednosti zaštićenih Konvencijom) (*Refah Partisi (Partija prosperiteta) i drugi protiv Turske* [GC], § 128) ;
- da je neprihvatljiva zbog nespojivosti *ratione materiae* s Konvencijom, predstavka koju je podnela jedna «globalna islamska politička stranka» žaleći se na zabranu njenih aktivnosti na nemačkoj teritoriji koju su izrekli nemački nadležni organi. Sud je ocenio da, zastupajući ideju nasilnog uništenja države Izrael i istrebljenja ili progona njenih stanovnika, ta stranka ne može da se poziva na zaštitu iz članova 9, 10 i 11 dejstvom člana 17 Konvencije (zabrana zloupotrebe osnovnih prava) (*Hizb Ut-Tahrir i drugi protiv Nemačke* (odl.)) ;
- da je neprihvatljiva zbog očigledne neosnovanosti predstavka koju je podnela jedna holandska politička stranka reformističke protestantske inspiracije koja se žalila na presudu Vrhovnog suda Holandije, u kojoj stoji da država mora preduzimati mere (ne precizirajući koje) kako bi prestala praksa te stranke da ne prima žene u svoje upravne organe ni na svoje izborne liste; ta praksa je bila motivisana iskrenim verovanjem zasnovanom na tekstu nekih

delova Biblije. Sud je razmatrao predstavku iz ugla članova 9, 10 i 11 Konvencije bez pravljenja razlike među njima. Ostavljajući po strani pitanje da li stranka podnosilac predstavke može da se smatra «žrtvom» pre nego što neka konkretna mera bude preduzeta protiv nje, Sud je izjavio da je stav te stranke o ulozi žene u politici flagrantno protivrečan osnovnim vrednostima Konvencije. Što se tiče činjenice da do tada ni jedna žena nije izrazila želju da se kandiduje u ime stranke podnosioca predstavke, Sud je smatrao da ta činjenica nije odlučujuća u konkretnom slučaju (*Staatkundig Gereformeerde Partij protiv Holandije* (odl.)).

2. Negativne obaveze : poštovanje autonomije verskih organizacija

a) NAČELO AUTONOMIJE VERSKIH ORGANIZACIJA

162. Verske zajednice postoje tradicionalno i u celom svetu u obliku organizovanih struktura. Kad je u pitanju organizacija verske zajednice, član 9 se mora tumačiti u svetlu člana 11 Konvencije kojim se štiti pravo udruživanja od svakog neopravdanog mešanja države. Posmatrano iz tog ugla, pravo vernika na slobodu veroispovesti pretpostavlja da zajednica može da funkcioniše u miru, bez mešanja države. **Autonomija verskih zajednica** neophodna je radi pluralizma u demokratskom društvu i u samoj je srži zaštite koju obezbeđuje član 9 Konvencije. Ona predstavlja neposredan interes ne samo za organizovanje tih zajednica kao takvih, već i za efektivno uživanje svih njihovih aktivnih članova prava na slobodu veroispovesti. Da organizovanje života zajednice nije zaštićeno članom 9 Konvencije, svi ostali aspekti slobode veroispovesti pojedinca bili bi oslabljeni (*Hassan i Tchaouch protiv Bugarske* [GC], §§ 62 i 91; *Fernández Martínez protiv Španije* [GC], § 127). **Unutrašnja struktura** neke verske organizacije i uslovi u članjivanja u nju predstavljaju sredstva kojima te organizacije ispoljavaju svoja verovanja i održavaju svoju versku tradiciju (*Sviato-Mykhailivska Parafiya protiv Ukrajine*, § 150).

163. Gore navedeno načelo autonomije zabranjuje državi da prinudom utiče na neku versku zajednicu da u svoje redove prima nove članove ili da ih iz svojih redova isključuje. Verske organizacije moraju biti potpuno slobodne da same određuju uslove i modalitete prijema novih članova i isključivanja postojećih članova (*Sviato-Mykhailivska Parafiya protiv Ukrajine*, §§ 146 i 150).

164. U svojim aktivnostim, verske zajednice poštuju pravila koja njihove pristalice smatraju da su božanskog porekla. Verske ceremonije imaju značenje i vrednost svetinje za vernike kada ih obavljaju verski službenici (episkopi, sveštenici, pastori, rabini, imami, muftije itd.) koji su za to ovlašćeni u skladu s tim pravilima. Ličnost ovih potonjih je svakako značajna za svakog aktivnog člana zajednice, a njihovo učestvovanje u životu te zajednice je, dakle, jedno posebno ispoljavanje veroispovesti koje samo po sebi uživa zaštitu koju obezbeđuje član 9 Konvencije (*Hassan i Tchaouch protiv Bugarske* [GC], § 62; *Mirojubovs i drugi protiv Letonije*, § 80).

165. Tako je Sud utvrdio da je povređen član 9 činjenicom mera kojima je ograničen verski život kiparskih Grka pravoslavne veroispovesti koji žive u enklavi u «Turskoj republici Severni Kipar», budući da njeni organi nisu odobrili imenovanje sveštenika u regionu iako je ostao samo jedan za ceo region (*Kipar protiv Turske* [GC] (fond), §§ 243-246).

166. Činjenica kažnjavanja jednog lica samo zato što je delovalo kao verski vođa jedne grupe koja ga je dobrovoljno sledila – iako tu grupu država nije priznala – ne može se baš smatrati kompatibilnom sa zahtevima verskog pluralizma u demokratskom društvu (*Serif protiv Grčke*, § 51). Tako je Sud zaključio da je povređen član 9 krivičnom osudom podnosioca predstavke, jednog grčkog muslimanskog teologa, zbog «uzurpacije funkcija sveštenog lica jedne poznate religije» i «bespravno nošenja u javnosti odore takvog sveštenog lica». Zapravo, zainteresovani je izabran za muftiju Rodopa od strane muslimanskih vernika a da ga nije država priznala pošto je na to mesto bila imenovala jedno drugo lice. On je zaista učestvovao u nizu verskih obreda kao muftija, ali nikad nije ni pokušao da vrši sudske i upravne funkcije predviđene državnim zakonom o muftijama i drugim verskim službenicima «priznatih religija» (*Serif protiv Grčke*). U jednom sličnom slučaju, ovog puta u vezi s licem koje je izabrano za muftiju u Ksantiju, Sud je došao do istog zaključka, ističući da teorijska

mogućnost da postojanje dvojice muftija može izazvati napetosti među lokalnim stanovnicima nije dovoljna da bi se legitimizovalo sporno mešanje – jer je upravo uloga državnih organa da proveri da li između dve suprotstavljene grupe postoji tolerancija (*Agga protiv Grčke (n° 2)*; takođe videti *Agga protiv Grčke (n° 3)*; *Agga protiv Grčke (n° 4)*).

167. Posebno što se tiče Vojske Spasa, čija se unutrašnja struktura zasniva na korišćenju činova sličnih onim vojnim i na nošenju uniforme, Sud je ocenio da se ta činjenica tumači kao legitimno ispoljavanje verskih uverenja te organizacije. Stoga se ne može ozbiljno tvrditi da, zbog te činjenice, Vojska Spasa ugrožava celovitost ili bezbednost države (*Moskovski ogranak Vojske spasa protiv Rusije*, § 92).

b) MEŠANJE DRŽAVE U UNUTAR- ILI MEĐUKONFESIONALNE SUKOBNE

168. «Demokratsko društvo» karakterišu pluralizam, tolerancija i duh otvorenosti. Iako je ponekad potrebno individualne interese podrediti interesima grupe, demokratija se ne svodi stalno na nadmoć mišljenja većine već nalaže uređenu ravnotežu koja manjinskim pojedincima obezbeđuje pravedan tretman i uklanja bilo kakvu zloupotrebu nekog dominantnog položaja (*Leyla Şahin protiv Turske* [GC], § 108). Isto tako, pluralizam i demokratija moraju se zasnivati na dijalogu i na duhu kompromisa, koji podrazumevaju nužno da ljudi čine razne ustupke koji su opravdani radi očuvanja i unapređenja ideala i vrednosti demokratskog društva (*S.A.S. protiv Francuske* [GC], § 128). U demokratskom društvu, gde koegzistira više religija ili više ogranaka jedne iste religije u okviru istog stanovništva, može se pokazati neophodnim da toj slobodi budu pridodata određena ograničenja koja treba da pomire interese različitih grupa i da obezbede poštovanje uverenja svih. Međutim, u vršenju svoje nadležnosti regulisanja u toj materiji i u odnosima s raznim religijama, kultovima i verovanjima, država mora ostati neutralna i nepristrasna; to je zalog održanja pluralizma i dobrog funkcionisanja demokratije (*Mitropolijska crkva Besarabije i drugi protiv Moldavije*, §§ 115-116).

169. Posmatrajući tu problematiku upravo iz tog ugla, Sud je često stavljao naglasak na ulogu države kao neutralnog i nepristrasnog organizatora praktikovanja raznih kultova, religija i verovanja, i naglašavao da takva uloga države doprinosi obezbeđivanju javnog poretka, verskog mira i verske tolerancije u demokratskom društvu. (*Bayatyan protiv Jermenije* [GC], § 120; *S.A.S. protiv Francuske* [GC], § 127). To se tiče odnosa između vernika i onih koji to nisu kao i odnosa između pristalica različitih religija, kultova i verovanja (*Lautsi i drugi protiv Italije* [GC], § 60).

170. Ta obaveza neutralnosti ne može se tumačiti kao mogućnost umanjivanja uloge neke vere ili crkve koja istorijski i kulturno pripada stanovništvu neke određene zemlje (*Članovi Kongregacije Jehovinih svedoka Gldani-ja i drugi protiv Gruzije*, § 132). Naime, odluka da se neka tradicija održava ili ne u načelu potpada pod diskreciono pravo tužene države. Sud uostalom mora uzimati u obzir činjenicu da Evropu karakteriše velika raznovrsnost među državama u njenom sastavu, konkretno na planu kulturnog i istorijskog razvoja. S druge strane, pozivanje na neku tradiciju ne može osloboditi državu ugovornicu njene obaveze poštovanja prava i sloboda koje štite Konvencija i njeni Protokoli (*Lautsi i drugi protiv Italije* [GC], § 68).

171. Obaveza neutralnosti i nepristrasnosti države nespojiva je s bilo kakvom njenom moći procene kad je reč o legitimnosti verskih uverenja ili načina njihovog izražavanja (*Manoussakis i drugi protiv Grčke*, § 47, i *Bayatyan protiv Jermenije* [GC], § 120). Isto tako, kad ostvarivanje prava na slobodu veroispovesti ili nekog od njenih aspekata podleže, po domaćem pravu, sistemu prethodnog dobijanja dozvole, intervenisanje u postupku davanja dozvole nekoj priznatoj verskoj instituciji – pogotovo ako ona pripada nekoj drugoj veroispovesti, hijerarhiji ili tendenciji – nepomirljivo je s imperativnim odredbama člana 9 § 2 Konvencije (*Mitropolijska crkva Besarabije i drugi protiv Moldavije*, § 117; *Vergos protiv Grčke*, § 34).

172. Obaveza neutralnosti zabranjuje državi da odlučuje o pitanju **verske pripadnosti** nekog pojedinca ili neke grupe, budući da je to zadatak isključivo vrhovnih duhovnih organa predmetne verske zajednice (*Mirojubovs i drugi protiv Letonije*, §§ 89-90). Drugim rečima, država ne može proizvoljno «nametati» ili «prekvalifikovati» versku pripadnost nekog pojedinca ili neke grupe protiv njihove volje. Tako je Sud utvrdio da je povređen član 9 u sledećim slučajevima:

- nemogućnost, za podnosioca predstavke, da naznaka «islam» u njegovoj ličnoj karti bude zamenjena naznakom «alevist» jer državni organ zadužen za poslove u oblasti muslimanske vere smatra da je alevistička religija samo jedan ogranak islama (*Sinan Işık protiv Turske*, §§ 45-46);
- rešenje koje je izdala Uprava za verska pitanja Letonije u okviru sukoba koji je izazvao rascjep lokalne zajednice starih pravoslavaca (ruskih staroveraca); proističe iz tog rešenja donetog na osnovu dva mišljenja dvojice eksperata od kojih ni jedan ne pripada pravoslavnim starovercima, da su, pričestivši se kod jednog sveštenika Ruske pravoslavne crkve, podnosioci predstavke *ipso facto* promenili veroispovest. Sprovođenje tog rešenja dovelo je do isterivanja podnosilaca predstavke iz njihove bogomolje (*Mirojubovs i drugi protiv Letonije*, §§ 33-36 et 88-89).

173. Mere kojima država daje prednost nekom čelniku neke podeljene zajednice ili koje imaju za cilj da prinude zajednicu da se, protivno svojoj želji, **potčini nekoj jedinstvenoj upravi** takođe predstavlja povredu slobode veroispovesti. U demokratskom društvu gde je država vrhovni garant pluralizma, uključujući i verski pluralizam, uloga organa vlasti ne sastoji se u u preduzimanju mera kojima se može privilegovati jedno tumačenje jedne religije na štetu drugih, ili koje imaju za cilj da prinude neku podeljenu zajednicu ili neki njen deo da se, protiv svoje volje, potčine nekoj jedinstvenoj upravi (*Hassan i Tchaouch protiv Bugarske* [GC], § 78; *Mitropoljska crkva Besarabije i drugi protiv Moldavije*, § 117). Naime, kad se neka grupa vernika i/ili verskih službenika odvoji od zajednice kojoj su ta lica ranije pripadala, takav čin predstavlja kolektivno ostvarivanje «slobode promene religije ili uverenja», koja je izričito garantovana članom 9 § 1 Konvencije (*Mirojubovs i drugi protiv Letonije*, § 93). Uloga državnih organa nije da eliminiše uzrok napetosti eliminišući pluralizam, već da obezbedi da se suprotstavljene grupe međusobno tolerišu – makar one poticale od iste grupe (*Mitropoljska crkva Besarabije i drugi protiv Moldavije*, § 123).

174. Uloga države kao vrhovnog garanta verskog pluralizma može ponekad da prinudi državu da posluži kao medijator između suprotstavljenih strana; ta **medijacija** je u načelu u skladu sa članom 9 ukoliko se obavlja na neutralan način i ako državni organi postupaju oprezno u toj osetljivoj oblasti (*Visoki duhovni savet muslimanske zajednice protiv Bugarske*, § 80). U svakom slučaju, sve odluke koje državni organi donose u toj oblasti moraju da se zasnivaju na prihvatljivoj proceni relevantnih činjenica (*Sviato-Mykhailivska Parafiya protiv Ukrajine*, § 138).

175. Tako je Sud utvrdio da je povređen član 9 Konvencije u sledećim slučajevima:

- odbijanje moldavskih vlasti da pravno priznaju Mitropoljskoj crkvi Besarabije, autonomnoj pravoslavnoj crkvi pod jurisdikcijom Patrijaršije u Bukureštu (Rumunska pravoslavna crkva), s obrazloženjem da bi takvo priznavanje štetilo interesima Mitropoljske crkve Moldave koja je pod jurisdikcijom Moskovske patrijaršije (Ruske pravoslavne crkve), koju je vlada već priznala. Odbijajući to priznavanje s obrazloženjem da je crkva podnositeljica predstavke samo jedna «raskolnička grupa» u odnosu na Rusku crkvu, i izjavljujući da bi vernici crkve podnositeljice predstavke mogli da ispoljavaju svoju religiju unutar druge pravoslavne crkve, koju je država priznala, moldavska vlada je prekršila svoju obavezu neutralnosti i nepristrasnosti (*Mitropoljska crkva Besarabije i drugi protiv Moldavije*);
- proizvoljno odbijanje ukrajinskih organa vlasti da priznaju i registruju izmene statuta jedne pravoslavne parohije, koje su usvojene na plenarnoj skupštini njenih članova, po kojim izmenama ta parohija prelazi iz jurisdikcije Ruske pravoslavne crkve (Moskovske patrijaršije) pod jurisdikciju Ukrajinske pravoslavne crkve (Kijevske patrijaršije). U konkretnom slučaju, jedan od ključnih aspekata proizvoljnosti sastojao se, za ukrajinske organe vlasti i sudove, u potpunom ignorisanju unutrašnje organizacije parohije definisane u njenom statutu, u tome

što smatra za «parohijane» lica koja tu nisu prema statutu, da bi zaključili da je predmetna plenarna skupština nezakonita pošto ta lica u njoj nisu učestvovala. Kako domaći sudovi nisu ispravili proizvoljnu odluku upravnih organa, Sud je zaključio da je povređen član 9 Konvencije u kombinaciji sa članovima 6 § 1 i 11 (*Sviato-Mykhailivska Parafiya protiv Ukrajine*).

176. U slučaju *Mirojubovs i drugi*, radilo se o mešanju države u jedan sukob koji je doveo do unutrašnjeg rasepa predmetne verske zajednice. Međutim, događa se da država bude implicirana u neki unutarkonfesionalni sukob čijem stvaranju je neposredno sama doprinela. U tom pogledu treba spomenuti tri presude koje je Sud izrekao u tri slična slučaja protiv Bugarske. Svi ti slučajevi ulaze u poseban istorijsko-politički kontekst te zemlje koja je, od 1989. godine započela proces brze tranzicije sa totalitarnog komunističkog režima ka demokratiji. Od tada bugarska država se meša u unutrašnje funkcionisanje obe najznačajnije verske zajednice u zemlji, odnosno hrišćanske pravoslavne i muslimanske. Država je najpre pokušala da izdejstvuje promenu čelnika te dve verske organizacije zbog njihove navodne saradnje s bivšim komunističkim režimom; takva politika je odmah izazvala rasep unutar svake od predmetnih zajednica. Kasnije, nakon parlamentarnih izbora, svaka sledeća vlada preduzimala je mere u cilju da i jednu i drugu zajednicu potčini jedinstvenoj upravi verskih velikodostojnika koji su smatrani politički lojalnim stranci na vlasti, uklanjajući čelnike suprotstavljene grupe. Osim toga, u upravnoj praksi bugarskih organa, zakon o veroispovestima stalno je tumačen kao da zabranjuje funkcionisanje dve paralelne organizacije koje pripadaju jednoj istoj veroispovesti, nalažući svakoj veroispovesti jedinstveno rukovodstvo koje će jedino biti priznato od države (videti opšti rezime te situacije *Sveti sinod bugarske pravoslavne crkve (mitropolit Inokentije) i drugi protiv Bugarske*, §§ 68 i 127).

177. U tom kontekstu, Sud je našao da je povređen član 9 Konvencije u sva tri slučaja; reč je o sledećim situacijama:

- intervenisanje bugarske vlade u izboru čelnika muslimanske zajednice, priznajući, bez obrazloženja ni objašnjenja, čelnike strane koja je suprotstavljena podnosiocima predstavke, za jedine legitimne predstavnike cele zajednice. Istina, bugarski Vrhovni sud je presudio da je Savet ministara dužan da razmotri zahtev za registrovanje koji je podneo prvi podnosilac predstavke, ali je vlada odbila da se povinuje toj naredbi. Sud je zaključio da sporno mešanje nije «predviđeno zakonom» budući da je proizvoljno i da se zasniva na zakonskim odredbama koje izvršnoj vlasti daju neograničeno diskreciono pravo (*Hassan i Tchaouch protiv Bugarske* [GC]);
- činjenica da su bugarski organi organizovali konferenciju za ujedinjenje bugarskih muslimana da bi okončali gore spomenuti rasep, i da su se umešali veoma aktivno u pripremu i odvijanje te konferencije, konkretno u pogledu odabira učesnika. Podnosilac predstavke u tom slučaju bio je Visoki duhovni savet muslimanske zajednice, koji predstavlja stranu suprotstavljenu strani koju predstavljaju gg. Hasan i Čauš i koji odbija da prizna legitimnost sporne konferencije. U konkretnom slučaju, bugarski organi su izvršili pritisak na muslimansku zajednicu u rasepu kako bi je primorali da se stavi pod jednu jedinstvenu upravu, umesto da su primili k znanju neuspeh napora ponovnog ujedinjenja i, eventualno, nastavili da služe kao medijatori obema stranama u duhu dijaloga. Sud je zaključio da je sporno mešanje bilo «predviđeno zakonom» i da je težilo legitimnom cilju, ali da je nesrazmerno tom cilju (*Visoki duhovni savet muslimanske zajednice protiv Bugarske*);
- mešanje države u sukob koji je podelio Bugarsku pravoslavnu crkvu, sukob kojem je sama vlada neposredno doprinela 1992. godine proglašavajući nevažećim izbor patrijarha Maksima na čelo crkve i imenujući na njegovo mesto privremenu upravu (takozvani «Alternativni sinod»). S obzirom na posebne okolnosti slučaja, Sud je odbacio argument vlade po kojoj su članovi «Alternativnog sinoda» i njihove pristalice mogle slobodno da osnuju i registruju svoju sopstvenu crkvu pored one kojoj je na čelu patrijarh Maksim; naime, spor se nije odnosio na odbijanje priznavanja jedne verske organizacije, već na mešanje države u unutrašnje stvari jedne podeljene zajednice između dve hijerarhije od kojih je svaka smatrala onu drugu za nekanonsku na osnovu argumenata koji, na prvi pogled, nisu iskonstruisani ni

nerazumni. Pomažući jednoj od strana u sukobu da dobije isključivo pravo predstavljanja i kontrole nad poslovima cele pravoslavne zajednice, uklanjanjem njoj suprotstavljene strane, obezbeđujući podršku snaga reda izbacivanju pristalica podnosioca predstavke iz bogomolja koje su zauzeli, bugarska država je prekršila obavezu neutralnosti koja joj pripada (*Sveti sinod bugarske pravoslavne crkve (mitropolit Inokentije) i drugi protiv Bugarske*; videti takođe *Sotirov i drugi protiv Bugarske* (odl.)).

178. S druge strane, Sud je zaključio da nema nikakve vidne povrede člana 9 (samog ili u kombinaciji sa članom 14 Konvencije) u slučaju navodnog neizvršenja pravosnažne presude kojom se grčkoj katoličkoj parohiji obezbeđuje pristup zajedničkom groblju koje je delila s pravoslavnom parohijom, i to u kontekstu promene veroispovesti bivšeg pravoslavnog duhovnika i jednog dela parohijana koji su prišli Grčkoj katoličkoj crkvi. Sud je utvrdio da su državni organi preduzeli adekvatne mere da bi smirili sukob (uključujući i dodeljivanje sredstava za izgradnju jedne nove grčkokatoličke crkve i otvaranje jednog novog groblja); što se tiče sporne presude, parohija podnositeljica predstavke ni sama nije pokazala agilnost za obezbeđivanje njenog pravilnog izvršenja (*Grčka katolička parohija Pesceana protiv Rumunije* (odl.), § 43).

179. Mešanje države u neki unutar ili međukonfesionalni sukob mora se razlikovati od jednostavne činjenice, za državne organe, **povlačenja neizbežnih svetovnih konsekvenci** već postojećeg verskog spora čijem stvaranju ti organi nisu sami doprineli i u kojem nisu učestvovali (*Griechische Kirchengemeinde München und Bayern e.V. protiv Nemačke* (odl.); videti takođe *Serbisch-griechisch-orientalische Kirchengemeinde zum Heiligen Sava in Wien protiv Austrije* (odl.)). Tako je Sud proglasio **neprihvatljivom**, zbog očigledne neosnovanosti, optužbu jedne grčke pravoslavne zajednice koja se žalila na obavezu da vrati državi jednu crkvu koja joj je bila stavljena na raspolaganje još pre 150 godina. Konkretno, godine 1828, kralj Ludvig I od Bavarske stavio je to zdanje na raspolaganje «grčkog kulta, s tim da zdanje ostane u vlasništvu države». Međutim, sedamdesetih godina XX veka zajednica je raskinula odnose s lokalnom mitropolijom Carigradske patrijaršije kojoj je ranije pripadala i prešla pod jurisdikciju «Istinski pravoslavnih hrišćana». Nakon više tužbi koje je podnela država Bavarska, nemački sudovi su presudili da se stavljanje na raspolaganje iz 1828. godine ima smatrati opozvanim i da se crkva ima vratiti državi da bi je ova prenela na mitropoliju. Naime, po mišljenju sudova, korišćenje spornog zdanja od strane zajednice podnositeljice predstavke postalo je suprotno namerama prvobitnog donatora (kralja Ludviga I) koji je želeo da tu crkvu stavi na raspolaganje jednoj zaista reprezentativnoj lokalnoj grupi grčke pravoslavne zajednice koja komunicira s Grčkom pravoslavnom crkvom i Carigradskom patrijaršijom; a zajednica podnositeljica predstavke je prestala da ispunjava te uslove. Imajući u vidu obrazloženja domaćih sudova, Sud nije uočio nikakvo mešanje u unutarcrkveni sukob niti ikakvo ugrožavanje načela neutralnosti države (*Griechische Kirchengemeinde München und Bayern e.V. protiv Nemačke* (odl.)).

180. **Pravo korišćenja nekog verskog objekta** takođe je bilo u igri u slučaju *Mirojubovs i drugi*, u kojem su ruski staroverci Letonije izgubili korišćenje svog hrama u korist protivničke grupe, pošto je Uprava za verske poslove odlučila da su oni *de facto* promenili veroispovest i da više ne mogu legitimno predstavljati predmetnu versku zajednicu. Konstatujući da je **povređen** član 9 Konvencije, Sud se potrudio da napravi razliku između tog slučaja i slučaja *Griechische Kirchengemeinde München und Bayern e.V.*; Sud je posebno istakao da su letonski organi počinili istinsko mešanje u verski sukob, umesto da su se ograničili na povlačenje pravnih konsekvenci na svetovnom planu (*Mirojubovs i drugi protiv Letonije*, § 94).

c) SUKOB IZMEĐU VERSKIH ORGANIZACIJA I NJIHOVIH ČLANOVA (VERNIKA I VERSKIH SLUŽBENIKA)

181. Države nisu dužne da zahtevaju od verskih zajednica iz svoje nadležnosti da one obezbeđuju slobodu veroispovesti i izražavanja svojim vernicima i svojim verskim službenicima (*X. protiv Danske* (odl.)). Naime, zajednička karakteristika mnogih religija sastoji se u tome da one same određuju **doktrinarna pravila** ponašanja koja njihovi vernici moraju poštovati u privatnom životu (*Moskovski Jehovini svedoci protiv Rusije*, § 118). Prema tome, članom 9 Konvencije ne garantuje se nikakvo pravo na disidentstvo unutar neke verske organizacije. Poštovanje autonomije od države priznatih

verskih zajednica podrazumeva, posebno, prihvatanje od strane države prava tih zajednica da reaguju u skladu sa sopstvenim pravilima i interesima na eventualne disidentske pokrete koji bi se pojavili unutar njih a koji bi mogli ugroziti njihovu koheziju, njihov imidž ili njihovo jedinstvo. Nije, dakle, na državnim organima da budu sudije između verskih organizacija i raznih disidentskih grupa koje postoje ili bi mogle nastati u okviru njih (*Sindicatul « Păstorul cel Bun » protiv Rumunije* [GC], § 165, i *Fernández Martínez protiv Španije* [GC], § 128). Isto tako, članom 9 se ne garantuje vernicima pravo da biraju duhovnog vođu svoje zajednice ili da se suprotstave izboru ili imenovanju verskih službenika u toj zajednici (*Kohn protiv Nemačke* (odl.); *Sotirov i drugi protiv Bugarske* (odl.)). Naime, u slučaju neslaganja u pogledu doktrine ili organizacije između neke verske zajednice i nekog njenog člana, sloboda veroispovesti ovog potonjeg ostvaruje se mogućnošću da slobodno napusti predmetnu zajednicu (*X. protiv Danske* (odl.); *Mirojubovs i drugi protiv Letonije*, § 80).

182. Međutim, ne može se na osnovu člana 9 § 1 izvlačiti zaključak o nekom «pravu» kojim bi crkva bila prinuđena da «poništi» krštenje ili konfirmaciju koje je neko primio u detinjstvu (*X. protiv Islanda* (odl.)).

183. Organi Konvencije su proglasili neprihvatljivim predstavke koje se odnose na sledeće situacije:

- odluku danskog ministra vera da pokrene disciplinsko gonjenje jednog pastora danske državne (luteranske) crkve zato što je krštavanje dece uslovio jednim dodatnim činom na koji crkva ne obavezuje (*X. protiv Danske* (odl.)) ;
- odluku biskupske skupštine tadašnje Švedske državne (luteranske) crkve, koju je porvrdila država, da proglasi podnosioca predstavke nepodobnim za mesto pastora zato što se, kao protivnik rukopoloženja žena, nije izjasnio da je spreman da sarađuje s verskom službenicom ženskog roda (*Karlsson protiv Švedske* (odl.)) ;
- podnosioca predstavke, sveštenika Anglikanske crkve, koji se suprotstavio odluci Opšteg sinoda te crkve da rukopolaže žene (*Williamson protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.));
- odluku odbora za sklapanje brakova Pentakostalnog pokreta da opozove pravo podnosioca predstavke da obavljaju ceremoniju venčanja koju priznaje država, uz obrazloženje da zainteresovani više ne pripadaju predmetnom pokretu (*Spetz i drugi protiv Švedske* (odl.)) ;
- bivšeg člana upravnog saveta jevrejske zajednice u Hanoveru koji se žalio na izvršenje od strane nemačkih sudova, odluke arbitražnog suda pri centralnom konzistorijumu Jevreja Nemačke po kojoj je izgubio svoj položaj i kojom se nalaže njegovo izbacivanje iz prostorija te zajednice; u konkretnom slučaju, nije bilo mešanja države jer se ova bila ograničila na izvršavanje sporne odluke ne proveravajući njenu osnovanost, poštujući unutrašnju autonomiju jevrejske zajednice (*Kohn protiv Nemačke* (odl.)).

d) SUKOB IZMEĐU VERSKIH ORGANIZACIJA I NJIHOVIH SLUŽBENIKA

184. S obzirom na njihovu autonomiju verske zajednice mogu zahtevati izvestan stepen lojalnosti lica koja rade za njih ili koja ih predstavljaju. Naime, zajednička karakteristika mnogih religija sastoji se u tome da one same određuju doktrinarna pravila ponašanja koja njihove pristalice moraju poštovati u privatnom životu (*Moskovski Jehovini svedoci protiv Rusije*, § 118). Prilikom ocenjivanja srazmernosti restriktivnih mera koje donosi država ili predmetna verska zajednica, treba imati u vidu radna mesta na kojima ta lica rade. Konkretno **poseban zadatak** poveren zainteresovanom u okviru neke verske organizacije predstavlja aspekt koji se mora uzimati u obzir da bi se utvrdilo da li to lice mora biti pod obavezom **višeg stepena lojalnosti** (*Fernández Martínez protiv Španije* [GC], § 131). Pri tom, treba dati posebnu težinu bliskosti između aktivnosti tog lica i objavljiivačke misije predmetne verske organizacije (*Schüth protiv Nemačke*, § 69).

185. Posebno kad je reč o **veroučiteljima**, nije nerazumno, za neku crkvu ili versku zajednicu, zahtevati od njih posebnu lojalnost ako se oni mogu smatrati predstavnicima tih crkava ili verskih zajednica. Postojanje nekih neslaganja između ideja koje treba predavati učenicima i ličnih uverenja veroučitelja može predstavljati problem kredibilitnosti kad taj nastavnik aktivno i javno istupa protiv

tih ideja. Naime, razumno je prihvatiti da, kako bi bila kredibilna, versku nastavu treba da obezbeđuje lice čiji način života i javne izjave nisu flagrantno protivrečne s predmetnom religijom, pogotovo kad ova pretenduje da se na njoj zasnivaju privatni život i lična uverenja njenih pristalica (*Fernández Martínez protiv Španije* [GC], §§ 137-138).

186. S druge strane, nije dovoljno da neka verska zajednica tvrdi da postoji neko stvarno ili potencijalno ugrožavanje njene autonomije da bi opravdala bilo kakvo mešanje u konkurentna prava svojih zaposlenih, koje Konvencija jednako štiti (a posebno njeni članovi 8, 9, 10 i 11). A potrebno je još, naime, i da predmetna verska zajednica pokaže, u svetlu okolnosti konkretnog slučaja, da je navodni rizik verovatan i ozbiljan, da njeno sporno mešanje ne prekoračuje ono što je neophodno da bi se otklonio taj rizik i da ono takođe ne služi nekom interesu koji nije povezan s autonomijom verske zajednice. Osim toga, to mešanje ne sme da ugrožava suštinu predmetnog prava. Stoga, kad je Sud pozvan da se izjasni o nekom sukobu između prava na autonomiju neke verske zajednice i nekog konkurentnog prava nekog drugog lica koje je jednako zaštićeno Konvencijom, na domaćim sudovima je da produbljeno razmotre okolnosti slučaja i da u skladu s okolnostima odmere različite interese u igri. Država mora garantovati ta dva prava i, ako zaštita jednog od tih prava vodi ugrožavanju drugog prava, mora odabrati adekvatna sredstva da bi to ugržavanje bilo srazmerno cilju kome se teži. U tom kontekstu država raspolaže širokim prostorom za procenu (*Fernández Martínez protiv Španije* [GC], §§ 123 i 132).

187. Prilikom tog odemaravanja, potrebno je oba prava tretirati s jednakim uvažavanjem: ishod jedne predstavke ne može u načelu varirati u zavisnosti od toga da li je podneta Sudu iz ugla člana 9, od strane verske organizacije koja se smatra žrtvom nekog ugrožavanja svog prava na autonomiju, ili iz ugla nekog drugog člana kojim se suprotnoj strani u sporu garantuje neko konkurentno pravo (*Sindicatul « Păstorul cel Bun » protiv Rumunije* [GC], § 160).

188. Sa stanovišta Konvencije, poslodavac čija se etika zasniva na religiji ili na nekom filozofskom uverenju može od svojih zaposlenih da zahteva neke specifične obaveze lojalnosti. Međutim, odluka o otpuštanju zasnovana na kršenju neke takve obaveze ne može biti uslovljena, u ime prava na autonomiju poslodavca, samo pravosudnom kontrolom u užem smislu, koju vrši nadležni državni sudija, a da nije uzeta u obzir priroda radnog mesta zainteresovanog i ako se nije pristupilo efektivnom odmeravanju interesa u igri prema načelu srazmernosti (*Schüth protiv Nemačke*, § 69).

189. Osim toga, u okviru gore spomenutog odmeravanja interesa, činjenica da zaposleni koga je otpustio neki crkveni poslodavac ima ograničene mogućnosti da nađe nov posao ima poseban značaj. To je pogotovo tačno kad poslodavac zauzima neki predominantan položaj u nekom datom sektoru aktivnosti i ako uživa neka odstupanja od opštih zakona, ili kad je stručna kvalifikacija otpuštenog tako specifična da mu je teško ili čak nemoguće da nađe nov posao izvan crkve koja ga je zapošljavala, što se i dogodilo u ovom slučaju (*Fernández Martínez protiv Španije* [GC], § 144) ; *Schüth protiv Nemačke*, § 73).

190. Tako je Sud utvrdio da su prekršene neke pozitivne obaveze tužene države koje proističu iz člana 8 Konvencije (pravo na privatnost) u slučaju jednog orguljaša i horovođe jedne nemačke katoličke parohije koji je otpušten (uz otkazni rok) s obrazloženjem da je napustio svoju suprugu i održavao vanbračnu vezu s jednom drugom ženom koja s njim očekuje dete, te da je on tako prekršio svoju obavezu lojalnosti prema Katoličkoj crkvi koja takvu situaciju smatra preljubom i prekršajem neraskidivo povezanim s brakom. Pošto nemački sudovi za rešavanje radnih sporova nisu dali za pravo podnosiocu predstavke, Sud nije pobijao njihovu presudu po meritumu, već je kritikovao način na koji su došli do svog zaključka. Konkretno, sudovi nisu dovoljnio obrazložili zašto su interesi crkve kao poslodavca toliko iznad interesa podnosioca predstavke, niti su odmeravali prava podnosioca predstavke i prava poslodavca na način koji bi bio u skladu s Konvencijom. Posebno, interesi crkve nisu bili stavljeni u ravnotežu s pravom podnosioca predstavke na poštovanje njegovog privatnog i porodičnog života, već samo s njegovim interesom da zadrži svoje zaposlenje; pitanje blizine aktivnosti podnosioca predstavke s objavljiivačkom misijom crkve nije bilo propisno razmatrano, kao ni mogućnost da on nađe nov posao prema svojim kvalifikacijama; domaći sudovi se nisu na dužan način pozabavili činjenicom da se podnosilac predstavke nije suprotstavljao stavovima Katoličke crkve, već pre da ih u praksi nije uspeo da poštuje. Uostalom, Sud je smatrao da se prihvatanje

obaveze lojalnosti podnosioca predstavke prema Katoličkoj crkvi, koju je podnosilac predstavke prihvatio potpisivanjem svog radnog ugovora, ne može tumačiti kao nedvosmislena lična obaveza da živi u apstinenciji u slučaju odvojenog života ili razvoda braka (*Schüth protiv Nemačke*).

191. S druge strane, Sud je utvrdio da nije povređen član 8 u sledećim slučajevima:

- otpuštanje (bez otkaznog roka) direktora za Evropu u odeljenju za odnose s javnošću Crkve Isusa Hrista Svetaca poslednjih dana (Mormonska crkva) u Nemačkoj, nakon što je ovaj svom nadređenom rukovodiocu poverio da održava jednu vanbračnu vezu. Za razliku od slučaja *Schüth*, Sud je prihvatio rezonovanje sudova za radne sporove; ovi su dovoljno pokazali da su obaveze lojalnosti kojih se podnosilac predstavke morao pridržavati bile prihvatljive utoliko što su imale za cilj da očuvaju kredibilnost Mormonske crkve s obzirom na težinu preljube po njenim shvatanjima, i s obzirom na značajan i javan položaj koji je podnosilac predstavke zauzimao u toj crkvi. Nemački sudovi su takođe dali dovoljna obrazloženja objašnjavajući zašto poslodavac nije bio dužan da najpre izrekne neku manje tešku sankciju, na primer opomenu (*Obst protiv Nemačke*);
- neobnavljanje radnog ugovora podnosioca predstavke, katoličkog sveštenika svedenog na status svetovnog lica, koga je Sveta Stolica oslobodila celibata i koji je oženjen, ranije zaposlen kao profesor veronauke i katoličkog morala u jednoj državnoj gimnaziji; ta odluka je bila zasnovana na jednoj belešci lokalnog biskupa u čijoj je nadležnosti bio, a iz koje proističe da je publicitet koji je štampa dala njegovoj porodičnoj situaciji i njegovoj pripadnosti «Pokretu za opcioni celibat» sveštenika izazvao «skandal», u smislu kanonskog prava. Sud je prihvatio, s jedne strane, da neka manje restriktivna mera svakako ne bi imala isti učinak u pogledu očuvanja kredibilnosti Katoličke crkve, a, s druge strane, posledice po podnosioca predstavke neobnavljanja njegovog radnog ugovora ne čine se preteranim u okolnostima konkretnog slučaja, posebno s obzirom na činjenicu da je on sebe sam svesno doveo u situaciju u potpunosti suprotnu pravilima crkve (*Fernández Martínez protiv Španije* [GC]).

192. Kad je reč o konkurentnim pravima nekog zaposlenog koja garantuje **član 9** Konvencije, Sud je utvrdio da nisu prekršene pozitivne obaveze koje iz tog člana proističu u slučaju jedne vaspitačice u obdaništu koje drži Protestantska crkva Nemačke, otpuštene bez otkaznog roka uz obrazloženje da je istovremeno bila aktivna članica jedne zajednice zvane «Univerzalna crkva/Bratstvo čovečanstva» čije je učenje Protestantska crkva smatrala apsolutno nekompatibilnim sa svojim. Konkretno, domaći sudovi su produbljeno razmatrali okolnosti slučaja, uspeali da stave u odgovarajuću ravnotežu različite interese u igri, tako da nije bilo nimalo nerazumno da interes podnositeljice predstavke da zadrži svoje radno mesto bude stavljen u drugi plan pred ineresom Protestantske crkve da ostane kredibilna u očima javnosti i roditelja dece koja dolaze u obdanište, i da bi se izbegao svaki rizik od uticaja na decu od strane vaspitačice koja je pripadnica jedne verpoispovesti koja je protivrečna s pravilima predmetne crkve. (*Siebenhaar protiv Nemačke*).

193. Kad je reč o **slobodi izražavanja** lica koja zapošljavaju verske organizacije, koja je sloboda zaštićena **članom 10** Konvencije, Komisija je proglasila neprihvatljivom predstavku jednog lekara zaposlenog u jednoj nemačkoj katoličkoj bolnici, koji je otpušten zato što je potpisao jedno otvoreno pismo objavljeno u štampi u kome izražava mišljenje o abortusu koje je suprotno stavu Katoličke crkve. Iako smatrajući da podnosilac predstavke nije odustao od svoje slobode izražavanja samom činjenicom da je prihvatio posao u jednoj katoličkoj bolnici, Komisija je istakla da je on slobodno prihvatio obavezu lojalnosti prema crkvi, što je do određene mere ograničilo njegovu slobodu izražavanja. Da bi zaštitio tu slobodu, podnosilac predstavke je imao na raspolaganju domaće sudove, čija je sudska praksa potvrđivala da pravo crkava da nameću svoje poglede svojim zaposlenima nije neograničeno i da neki preterani zahtevi nisu prihvatljivi. A nije bilo nerazumno smatrati da je radno mesto lekara u jednoj katoličkoj bolnici u vezi s jednom od suštinskih misija crkve, i da obaveza uzdržavanja od izjava o abortusu suprotnih stavu crkve nije preterana s obzirom na kapitalan značaj koji crkva pridaje tom problemu (*Rommelfanger protiv Nemačke* (odl.)).

194. S druge strane, Sud je utvrdio da je povređen član 10 u slučaju neobnavljanja radnog ugovora jednom profesoru filozofije prava na Katoličkom univerzitetu Svetog Srca u Milanu, pošto Kongregacija Svete Stolice za katoličko obrazovanje nije dala saglasnost za to s obrazloženjem da su neki njegovi stavovi «jasno suprotstavljeni katoličkom učenju» - a da ipak nije preciziran sadržaj tih stavova. Sud je prihvatio da nije na državnim organima da razmatraju suštinu odluke Kongregacije. Međutim, podnosilac predstavke nije imao saznanja o navodno heterodoksnim mišljenjima koja mu se stavljaju na teret, a domaći sudovi su razmatranje legitimnosti sporne odluke ograničili na činjenicu da je Savet Pravnog fakulteta konstatovao postojanje odbijanja saglasnosti. A saopštavanje tih elemenata ne bi nikako podrazumevalo neko ocenjivanje od strane pravosudnih organa u vezi sa kompatibilnošću stavova podnosioca predstavke i katoličkog učenja; s druge strane, to saopštavanje bi omogućilo zainteresovanom da, u ravnopravnoj razmeni mišljenja, ospori navodnu nespojivost između tih njegovih mišljenja i njegove aktivnosti nastavnika na Katoličkom univerzitetu. Težina koja je data interesu ovog potonjeg da vrši nastavu inspirisanu katoličkim učenjem nije smela biti tolika da bi ugrozila samu suštinu proceduralnih garancija koje je morao uživati podnosilac predstavke prema članu 10 Konvencije (*Lombardi Vallauri protiv Italije*).

195. Što se tiče eventualne **sindikalne slobode** sveštenstva i drugih verskih službenika, Sud mora pre svega da utvrdi da li su zainteresovani obavljali svoju misiju u okviru nekog «radnog odnosa» iz člana 11 Konvencije. Ako jesu, na domaćim sudovima je da paze da se, u okviru verskih organizacija, kako sloboda udruživanja (garantovana članom 11 Konvencije) tako i autonomija kultova (garantovana članom 9) mogu da ostvaruju uz poštovanje važećeg prava, uključujući i Konvenciju. Što se tiče mešanja u ostvarivanje prava na slobodu udruživanja, iz člana 9 proističe da kultovi imaju pravo na sopstvenno mišljenje o kolektivnim aktivnostima svojih pripadnika koje bi mogle da ugroze njihovu autonomiju, i da to mišljenje državni organi u načelu moraju poštovati. Ipak nije dovoljno da neka verska organizacija navede stvarno ili potencijalno ugrožavanje njene autonomije da bi se sa zahtevima člana 11 Konvencije usaglasilo svako mešanje u pravo na sindikalnu slobodu njenih članova. Potrebno joj je takođe da pokaže u svetlu okolnosti svakog slučaja, da je navedeni rizik stvaran i ozbiljan, da sporno mešanje u njenu slobodu udruživanja ne ide dalje od onog što je neophodno da bi se taj rizik otklonio i da ono ne služi nekom cilju koji nije u vezi sa uživanjem autonomije verske organizacije (*Sindicatul « Păstorul cel Bun » protiv Rumunije* [GC], § 159).

196. Držeći se tih načela, Sud je utvrdio da nije povređen član 11 Konvencije u slučaju odbijanja rumunskih vlasti da priznaju i registruju jedan sindikat koji je osnovala jedna grupa sveštenika i svetovnih službenika Rumunske pravoslavne crkve, i to zbog odsustva saglasnosti i blagoslova njihovog arhiepiskopa. To odbijanje se zasnivalo na Kanonskom statutu crkve koji je vlada bila odobrila i koji je deo domaćeg prava. Uvidom u sve elemente koji su mu bili na raspolaganju, Sud je ocenio da bez obzira na posebnosti njihovog položaja i njihove duhovne misije, članovi sveštenstva Rumunske pravoslavne crkve vrše svoju misiju u okviru «radnog odnosa»; oni su dakle mogli da se u načelu pozovu na sindikalnu slobodu u smislu člana 11, utoliko pre što su rumunske vlasti već izričito priznale pripadnicima sveštenstva i svetovnim službenicima Pravoslavne crkve pravo na sindikalno organizovanje. S druge strane, Sud je ocenio da je sporno mešanje moglo da se shvati kao srazmerno legitimnim ciljevima kojima se teži i stoga u skladu sa zahtevima člana 11 § 2 Konvencije. Odbijajući da registruje sindikat koji je podneo ovu predstavku, država se jednostavno uzdržala od mešanja u autonomnu organizaciju i funkcionisanje Rumunske pravoslavne crkve, poštujući tako svoju obavezu neutralnosti. Naime, zahtev za registrovanje sindikata nije bio u skladu sa zahtevima Statuta crkve jer njegovi članovi nisu poštovali poseban postupak predviđen za osnivanje takvog udruženja. Uostalom, ništa nije sprečavalo članove sindikata podnosioca predstavke da realizuju svoje pravo garantovano članom 11 Konvencije osnivajući udruženje čiji bi ciljevi bili kompatibilni sa Statutom crkve a koje ne bi dovodilo u pitanje tradicionalnu hijerarhijsku strukturu crkve i način na koji se u njoj donose odluke (*Sindicatul « Păstorul cel Bun » protiv Rumunije* [GC]).

197. Kad je reč o **pravu pristupa sudovima** koje garantuje **član 6 § 1** Konvencije, Sud je proglasio neprihvatljivom predstavku koju su podnela dva bivša sveštenika Čehoslovačke husitske crkve koji su otpušteni odlukom saveta njihove biskupije i koji su se obratili sudovima s nekoliko tužbi s ciljem da se utvrdi nezakonitost gore navedene odluke i da se dosudi da im se uplate neisplaćene plate. Dobili

su spor po drugoj tački, ali ne i po prvoj, pošto su se češki sudovi proglasili nenadležnim da kontrolišu meritum neke odluke koja je u isključivoj nadležnosti crkve, s obzirom na njenu autonomiju. Sud je zaključio da se postupci koje su pokrenuli podnosioci predstavke ne odnose na neko «pravo» koje se moglo smatrati, na odbranljiv način, da je priznato u domaćem pravu, i da je stoga ta optužba nekompatibilna *ratione materiae* (*Dudová i Duda protiv Republike Češke* (odl.)).

3. Pozitivne obaveze

a) ZAŠTITA OD FIZIČKIH, VERBALNIH ILI SIMBOLIČKIH NAPADA OD STRANE TREĆIH LICA

198. Lica koja izaberu da uživaju slobodu ispoljavanja svoje religije ne mogu razumno očekivati da to čine zaštićeni od svake kritike. Naprotiv, članovi neke verske zajednice moraju tolerisati i prihvatiti da drugi ne prihvataju njihova verska uverenja i čak širenje od strane drugih lica učenja nenaklonjenih njihovoj veri (*Dubowska i Skup protiv Poljske* (odl.)). Ipak, odgovornost države može biti angažovana kad su verska uverenja predmet nekog oblika suprotstavljanja ili negiranja u tolikoj meri da odvrćaju nosioce tih uverenja od uživanja njihove slobode da ih imaju ili da ih izražavaju. U takvom slučaju, država može biti dovedena u položaj da onima koji propovedaju ta uverenja obezbedi mirno uživanje prava garantovanih članom 9 (*Church of Scientology i drugi protiv Švedske* (odl.); *Begheluri protiv Gruzije*, § 160). Naime, država može imati izvesne pozitivne obaveze inherentne efektivnom poštovanju prava garantovanih članom 9 Konvencije, koje mogu podrazumevati usvajanje mera u cilju poštovanja slobode veroispovesti sve do nivoa odnosa među pojedincima; u nekim okolnostima takve mere mogu predstavljati zakonsko sredstvo izbegavanja da neki pojedinac bude ometan u praktikovanju svog kulta aktivnostima drugih (*Dubowska i Skup protiv Poljske* (odl.)).

199. Kad neka grupa lica organizuje neku javnu manifestaciju u cilju pokazivanja svog neslaganja s verovanjima ili praksama neke verske zajednice, dva osnovna prava ulaze u sukob: pravo tih manifestanata na slobodu izražavanja (članovi 10 i 11 Konvencije) i pravo verske zajednice da mirno ispoljava svoju veru bez ikakvog neopravdanog mešanja spolja. Sva ta prava su na jednak način zaštićena Konvencijom; ni jedno od njih nije apsolutno, a njihovo ostvarivanje može biti ograničavano na osnovu drugog stava svakog od gore spomenutih članova. Konvencijom se ne utvrđuje *a priori* nikakva hijerarhija tih prava: u načelu, ona zaslužuju podjednako poštovanje. Prema tome, ona se moraju uravnotežiti međusobno tako da se poštuje njihov značaj u društvu zasnovanom na pluralizmu, toleranciji i otvorenosti duha. Pri tom, država mora poštovati tri načela, odnosno:

- a) kad je to razumno moguće, država mora voditi računa da oba konkurentna prava budu poštovana; država mora poštovati tu obavezu čak i kad činjenja, koja bi mogla da ometu slobodno uživanje jednog ili drugog prava, potiču od pojedinaca;
- b) u tom cilju, država mora obezbediti uspostavljanje odgovarajućeg pravnog okvira – posebno da bi zaštitila ta prava od ugrožavanja od strane trećih lica – i preduzimati efektivne mere kako bi ta prava bila poštovana u praksi;
- c) na Sudu je da, u vršenju svog ovlašćenja evropske kontrole, proveri u svetlosti celokupnog slučaja, da li su domaći organi uspeli da obezbede pravednu ravnotežu između različitih konkurentnih prava zaštićenih Konvencijom. Pri tom, Sud ne treba da koristi prednost koju mu obezbeđuje mogućnost da slučaj razmatra s vremenskim uzmakom, *a posteriori*. Takođe nije njegov zadatak da zamenjuje domaće sudove koji su u boljem položaju od međunarodnog suda da odrede tu pravednu ravnotežu i koja su najbolja sredstva postizanja te ravnoteže. To posebno važi za situacije kad policija treba da, bez odlaganja, pronađe tu pravednu ravnotežu; naime, s obzirom na težinu zadatka policije u savremenim društvima, pozitivne obaveze policije ili drugih organa ne smeju se tumačiti na način da im se nametne neki nepodnošljiv ili preteran teret (*Karahmed protiv Bugarske*, §§ 91-96).

200. Držeći se te logike, Sud je zaključio da je povređen :

- član devet, uzet izolovano ili u kombinaciji sa članom 14 Konvencije (zabrana diskriminacije) – u slučajevima fizičke agresije protiv jednog mirnog skupa Jehovinih svedoka od strane jedne grupe pojedinaca pod vođstvom jednog pravoslavnog raspopa, kojom prilikom su podnosioci predstavke bili žestoko tučeni i ponižavani; njihove verske knjige su paljene pred njihovim očima. Policija je odbila da na vreme interveniše na licu mesta da zaštiti podnosiocima predstavke; zatim su ovi bili suočeni s potpunom ravnodušnošću nadležnih organa koji su, zbog neprijateljskog stava prema religiji Jehovinih svedoka, odbili da na njih primene zakon i da postupaju po njihovim prijavama (*Članovi Kongregacije Jehovinih svedoka Gldani-ja i drugi protiv Gruzije*; videti takođe *Begheluri protiv Gruzije*) ;
- član 9 uzet izolovano (ali ne i član 14), u slučaju jedne manifestacije koja je postala nasilna – ali prethodno uredno prijavljena u skladu sa zakonom – koju su održali članovi jedne političke stranke protiv jednog molitvenog skupa koji se održava petkom unutar i izvan džamije u Sofiji, bugarskom glavnom gradu (preteći uzvici i gestovi; gađanje jajima; postavljanje zvučnika na krovu zgrade da bi se ugušio zvuk molitve; pokušaj spaljivanja molitvenih tepiha; udarci zadati članovima kongregacije od strane manifestanata koji su prodrli u krug džamije, itd.). U konkretnom slučaju, bugarske vlasti nisu učinile sve što se od njih moglo razumno zahtevati da bi obema stranama garantovale slobodno ostvarivanje njihovih respektivnih prava. Tako su, znajući za negativan stav predmetne stranke u odnosu na islam i na Turke, organi vlasti mogli da smanje na minimum rizik od ekscesa da su manifestantima odredili mesto manifestovanja na razumnoj udaljenosti od džamije, što nisu učinile. Osim toga, broj policijskih službenika na licu mesta bio je očigledno nedovoljan da bi situaciju držali pod kontrolom, a njihov stav nije bio dovoljno aktivan da bi zaštitili članove kongregacije. Najzad, istraga koju su otvorili organi vlasti posle događaja nije odgovarala zahtevima efektivnosti (*Karaahmed protiv Bugarske*).

201. Osim toga, član 9 (kao ni članovi 10 ili 11) ne može se tumačiti kao da dozvoljava nekom pojedincu koji se ne slaže s nekom verskom organizacijom u bilo kom pogledu da prekine neku ceremoniju ili da remeti javni red prilikom održavanja te ceremonije. Tako je Sud proglasio očigledno neosnovanom optužbu jedne monahinje Rumunske pravoslavne crkve koja se suprotstavljala navodnim zloupotrebama hijerarhije svoje crkve, osuđene na plaćanje novčane kazne zbog remećenja javnog reda prilikom jedne ceremonije koju je predvodio rumunski pravoslavni patrijarh, uzvikujući (ili govoreći glasno) da patrijarh «ne zaslužuje da se za njega moli». S obzirom na činjenicu da je imala za cilj da sankcioniše ne neko izraženo mišljenje, već izazivanje nereda, Sud je smatrao da su organi vlasti reagovali u okviru prostora za procenu koji im je priznat u toj oblasti (*Bulgaru protiv Rumunije* (odl.)).

202. Kad je reč o **provokativnom predstavljanju predmeta verskog obožavanja**, Sud je ocenio da ono u nekim slučajevima može predstavljati povredu prava vernika iz člana 9 (*Otto-Preminger-Institut protiv Austrije*, § 47). Međutim, Sud je, do sada, gotovo uvek razmatrao takve slučajeve na planu člana 10 Konvencije (sloboda izražavanja), postupajući po optužbama lica koja su sankcionisana zbog povređivanja osećanja vernika (*Otto-Preminger-Institut protiv Austrije*; *Wingrove protiv Ujedinjenog Kraljevstva*; *Ā.A. protiv Turske*; *Giniewski protiv Francuske*; *Klein protiv Slovačke*; videti takođe *X. Ltd. i Y. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)).

203. S druge strane, organi Konvencije su gotovo uvek odbacivali optužbe koje su, pozivajući se na član 9, navodila lica koja su se osećala povređenim u svojim verskiom osećanjima. Posebno, pravo da se ne trpi nikakvo mešanje u ostvarivanje prava garantovanih članom 9, ne podrazumeva nužno niti u svim okolnostima pravo na pokretanje gonjenja, bilo koje vrste, lica koja nekom knjigom ili publikacijom, povređuju verska osećanja nekog pojedinca ili neke grupe pojedinaca (*Dubowska i Skup protiv Poljske* (odl.)). Organi Konvencije odbacivali su te optužbe u sledećim slučajevima:

- odbijanje, zbog odsustva aktivne legitimacije, jedne tužbe za naknadu štete koju je podnela Scijentološka crkva a čiji predmet su bile neprijateljske reči koje je jedan profesor teologije izgovorio na jednoj konferenciji a koje je objavio jedan lokalni list; naime, nije utvrđeno da

su te reči mogle da spreče podnosiocima predstavke da realizuju svoja prava iz člana 9 (*Church of Scientology i drugi protiv Švedske* (odl.)) ;

- odbijanje britanskih organa da pokrenu krivično gonjenje Samana Ruždija i jedne izdavačke kuće što su napisali odnosno izdali roman «Satanski stihovi», koji se smatra bogohulnim sa stanovišta islama (*Choudhury protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)) ;
- odluku poljskog javnog tužilaštva da obustavi krivično gonjenje, zbog javnog povređivanja verskih osećanja, glavnog urednika jednog nedeljnika koji je objavio, na naslovnici, sliku ikone Gospe od Jasne Gore – ikone koja je jako poštovana u celoj Poljskoj - zamenivši lica oba lika gas maskama. Tužilaštvo je zaključilo da je slika poslužila za ilustrovanje informacija u vezi sa zagađenjem vazduha u Poljskoj i da joj nije bila namera da vređa verska osećanja. Komisija je istakla da su podnosioci predstavke imali na raspolaganju pravni lek protiv povređivanja njihovih verskih osećanja, koji su iskoristili i koji je javno tužilaštvo odbacilo nakon pažljivog razmatranja ukupnih okolnosti slučaja i interesa u igri. U takvim uslovima podnosioci predstavke nisu odvracani da se pozovu na svoja prava iz člana 9, budući da se sama činjenica da su državni organi konačno zaključili da nije bilo prekršaja ne znači, po sebi, odsustvo zaštite prava koje taj član garantuje. Iz istog razloga Komisija je zaključila da nije bilo diskriminacije koja je zabranjena članom 14 (*Dubowska i Skup protiv Poljske* (odl.); *Kubalska i Kubalska-Holuj protiv Poljske* (odl.)) ;
- predstavku koju su protiv Danske podneli jedan marokanski državljanin s prebivalištem u Maroku i dva marokanska udruženja osnovana u Maroku i koja u toj zemlji deluju, koji su se žalili na odbijanje danskih organa da zabrane ili da sankcionišu objavljivanje jedne serije karikatura islamskog proroka Muhameda. Sud je utvrdio da ne postoji nikakva jurisdikcijska veza u smislu člana 1 Konvencije između podnosilaca predstavke i Danske, čak ni u smislu bilo kakvog vanteritorijalnog čina (*Ben El Mahi i drugi protiv Danske* (odl.)).

b) RELIGIJA NA RADNOM MESTU, U VOJSKI I U SUDNICI

204. Što se tiče, pre svega, prava **pripadnika oružanih snaga** da ispoljavaju svoju veroispovest u okviru svoje službe, Sud je ocenio da države mogu usvajati za potrebe svojih vojski disciplinske pravilnike kojima se zabranjuje neko ponašanje, posebno neko ponašanje koje je u suprotnosti sa ustanovljenim poretkom koji odgovara nužnostima vojne službe. Tako je Sud utvrdio odsustvo bilo kakvog mešanja u slobodu veroispovesti jednog vojnog sudije, pukovnika turskih vazduhoplovnih snaga koji je penzionisan po službenoj dužnosti s obrazloženjem da «njegovo ponašanje i njegovo delanje pokazuju da je on usvojio protivzakonita integristička shvatanja». Sud je istakao da je podnosilac predstavke, izabravši vojni poziv, dobrovoljno prihvatio i sistem vojne discipline; a taj sistem podrazumeva, po svojoj prirodi, mogućnost da se izvesnim pravima i slobodama pripadnika oružanih snaga nametnu neka ograničenja koja se inače ne mogu nametnuti građanskim licima. Konkretno, u okvirima koje nameću zahtevi vojničkog života, podnosilac predstavke je uvek mogao da izvršava obredne obaveze koje mu nameće njegova religija; što se tiče sporne mere, ona se nije zasnivala na njegovim verskim mišljenjima i uverenjima niti na način na koji je ispunjavao svoje verske dužnosti, već na njegovo ponašanje i delanje kojim je kršio vojnu disciplinu i načelo laiciteta (*Kalaç protiv Turske*; za slične situacije, videti *Çinar protiv Turske* (odl.); *Acarca protiv Turske* (odl.); *Sert protiv Turske* (odl.)).

205. U nekim drugim slučajevima, organi Konvencije su izričito isticali da, u posebnom turskom kontekstu, ograničenja svojstvena vojnoj službi mogu podrazumevati dužnost vojnog osoblja da se ne uključuje u pokret islamskog fundamentalizma koji ima za cilj i kao akcioni plan da uvede vladavinu verskih pravila (*Yanaşık protiv Turske* (odl.); *Tepeli i drugi protiv Turske* (odl.)). Posebno, ne predstavlja mešanje u pravo na slobodu veroispovesti činjenica da jedna turska vojna akademija zabranjuje angažovanje u neki islamski fundamentalistički pokret kadetima koji su izabrali vojnički poziv i koji mogu svoje verske obaveze da izvršavaju u okvirima koje nameće vojnički život (*Yanaşık protiv Turske* (odl.)).

206. Sličnom logikom rukovodio se Sud u slučaju jedne ruske **sutkinje** koja je opozvana sa svoje funkcije zato što je kršila obaveze inherentne sudskoj vlasti i zato što je ugrozila ovu potonju. Konkretno, zainteresovana je koristila svoj položaj u pravosuđu da bi promovisala interese svoje verske zajednice i da bi zastrašivala strane u postupku pred njom (na primer, javno se molila na ročištima, obećavala nekim stranama u postupku da će presuditi u njihovu korist ako pristupe njenoj crkvi, i javno je kritikovala moral nekih strana u postupku sa stanovišta hrišćanskog morala). Prema tome, podnositeljica predstavke je opozvana ne zbog svoje pripadnosti jednoj verskoj zajednici niti zbog njenih verskih uverenja, već zbog njenog konkretnog delanja koje je nespojivo sa sudijskom službom i koje ugrožava načelo pravne države. Sud je, dakle, utvrdio da je postojalo mešanje u ostvarivanje sutkinjinih prava iz članova 10 i 9, ali da je to mešanje bilo srazmerno legitimnim ciljevima kojima se teži (*Pitkevich protiv Rusije* (odl.)).

207. U skorije vreme, Komisija je odbacila predstavku jednog advokata koji je rukopoložen za katoličkog sveštenika ali koji nikad nije vršio pastoralne dužnosti, a koji se žalio (sa stanovišta člana 9 u kombinaciji sa članom 14) na odbacivanje, od strane belgijskog Ministarstva Pravde, njegove kandidature za mesto zamenika sudije, koje je obrazloženo nespojivošću, po belgijskom zakonu, sudijske funkcije sa sveštiničkim statusom. Komisija je istakla, s jedne strane, da podnosilac predstavke nije ni u kom slučaju bio onemogućavan u praktikovanju svoje religije, uključujući i njegove sveštiničke dužnosti, a s druge strane, da se Konvencijom ne garantuje nikakvo pravo kandidovanja za neko mesto u pravosudnoj oblasti (*Demeester protiv Belgije* (odl.)); Videti, međutim, na planu člana 2 Protokola br. 1, *Seyidzade protiv Azerbejdžana*).

208. U okviru **radnih odnosa u javnom sektoru**, Sud je utvrdio da je povređen član 9 Konvencije u slučaju otpuštanja podnositeljice predstavke, rukovoditeljice bazena za plivanje jedne državne stručne škole u Bugarskoj, zbog njene pripadnosti jednoj protestantskoj evangelističkoj zajednici, i to u opštem kontekstu jedne političko-medijske kampanje koja je pokrenuta protiv te zajednice. Iako je sporno otpuštanje bilo u skladu s radnim zakonodavstvom i formalno se zasnivalo na jednoj izmeni kriterijuma za njeno radno mesto i na uvođenju novih kriterijuma koje podnositeljica predstavke nije zadovoljavala. Analiza činjenica slučaja u njihovoj ukupnosti dovela je Sud do zaključka da su stvarni ralozni sporne mere bili ništa drugo do verska pripadnost i verska uverenja podnositeljice predstavke. Uostalom, vlada nije pružila nikakve dokaze o postojanju kredibilnih optužbi po kojima se podnositeljica predstavke navodno bavila prozelitizmom u školi ili da je odgovorna za bilo kakav profesionalni propust (*Ivanova protiv Bugarske*).

209. **Obredna pravila** nekih religija (koje ne treba mešati sa *etičkim*, navedenim u §§ 52-61 ovog izveštaja) mogu ponekad doći u sukob s profesionalnim obavezama njenih pristalica, koji stoga zahtevaju da njihov poslodavac (javni ili privatni) preduzme specifične mere radi **prilagođavanja** tim pravilima. Međutim, Sud je ocenio da se članom 9 ne garantuje, kao takvim, odsustvovanje s posla u dane posebnih verskih praznika (*Kosteski protiv Bivše Jugoslovenske Republike Makedonije*, § 45).

210. U slučajevima koje je razmatrala s tog stanovišta, Komisija je uvek odbijala da podnosiocima predstavki pruži zaštitu na osnovu člana 9 § 1 Konvencije, smatrajući da mere preduzete protiv njih nisu motivisane njihovim verskim uverenjima, već opravdane specifičnim ugovornim obavezama koje zainteresovane povezuju s njihovim poslodavcima. Komisija je takvu odluku donela u sledećim slučajevima:

- odbijanje britanskih školskih vlasti da dozvole podnosiocu predstavke, učitelju muslimanske veroisopoversti zaposlenom u državnim školama, da odsustvuje s posla petkom u podne radi molitve u džamiji, prinuđenom da dâ ostavku, da bi zatim bio ponovno zaposlen s nepotpunim radnim vremenom i smanjenom platom. Komisija je odbila da se detaljnije bavi pitanjem da li i u kojoj meri islam postavlja zahtev prisustvovanju zajedničkim molitvama petkom; ona je samo istakla da je podnosilac bio dobrovoljno prihvatio svoje pedagoške obaveze u skladu sa svojim radnim ugovorom, stavivši tako samog sebe u situaciju nemogućnosti da radi u državnoj prosveti i da prisustvuje molitvama petkom u podne. Osim toga, tokom prvih šest godina radnog odnosa, zainteresovani nije izostajao s posla petkom niti je svog poslodavca informisao da bi mogao da zahteva da bi išao u džamiju. Uostalom, s obzirom na potrebe vezane za organizaciju školskog sistema, nije na Komisiji da preuzima

ulogu domaćih državnih organa da bi ocenjivala koja bi bila najbolja politika u toj oblasti (*X. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)) ;

- opoziv jednog činovnika finskih železnica zato što nije poštovao radno vreme pod izgovorom da Adventistička crkva sedmog dana, čiji je pripadnik, zabranjuje svojim članovima da rade petkom posle zalaska sunca. Osim toga, Komisija nije uočila nikakvu vidnu versku diskriminaciju (član 14 Konvencije) s obzirom da domaće zakonodavstvo generalno nameće nedelju kao dan odmora (*Konttinen protiv Finske* (odl.)) ;
- otpuštanje jednog službenika od strane poslodavca u privatnom sektoru (putnička agencija) nakon što je zainteresovani odbio da radi nedeljom (*Stedman protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)).

211. Isto tako, Sud je zaključio da nije povređen član 9 Konvencije u slučaju izricanja disciplinske sankcije (u obliku privremenog smanjenja plate) podnosiocu predstavke, službeniku javnog preduzeća za snabdevanje električnom energijom, koji se bio izjasnio kao musliman, zato što je u dva navrata izostao s posla povodom muslimanskih verskih praznika. Domaći sudovi su potvrdili da zakon garantuje građanima muslimanske veroispovesti pravo na plaćeno odsustvo u dane njihovih verskih praznika; međutim, u posebnom slučaju ovog podnosioca predstavke, iskrenost njegove izjavljene verske pripadnosti bila je sumnjiva jer on nije znao osnovne postulate islama i zato što je ranije uvek proslavljao hrišćanske praznike. Domaći sudovi su stoga zaključili da se podnosilac predstavke proglasio za muslimana s jednim ciljem da može da dobije dodatne slobodne dane. Sud dopušta da, kad se zakonom ustanovi neka privilegija ili neko oslobađanje od neke obaveze, posebno za pripadnike neke verske zajednice, nije u suprotnosti sa članom 9 da od zainteresovanog traži da pruži makar neki minimalan dokaz o stvarnosti svoje pripadnosti toj zajednici (po istoj logici kao u slučajevima prigovora savesti kad podnosilac zahteva mora u načelu biti u stanju da dokaže iskenost svojih uverenja). Stoga, izražavajući istovremeno sumnju u vezi s pitanjem da li je u konkretnom slučaju reč o nekom «ispoljavanju» pretpostavljene religije podnosioca predstavke, Sud je ocenio da je sporno mešanje bilo «neophodno u demokratskom društvu» radi zaštite prava drugih, u smislu člana 9 § 2. Sud je takođe zaključio da nije bilo diskriminacije u smislu člana 14 (*Kosteski protiv Bivše Jugoslovenske Republike Makedonije*).

212. Što se tiče **slobode veroispovesti strana u postupku**:

- Komisija je proglasila neprihvatljivom predstavku dvojice austrijskih državljana jevrejske veroispovesti, tuženih u jednoj parnici, koji se žale na odbijanje suda da odloži ročište zakazano za dan jevrejskog Praznika senica (*Soukkot*). Razmatrajući taj slučaj uglavnom iz ugla člana 6 § 1 (pravo na pravično suđenje), Komisija je zaključila odsustvo agilnosti zainteresovanih koji su prekasno upozorili sud na tu nespojivost. Iz istog razloga je Sud odbacio optužbe podnosioca predstavke zasnovane na članu 9 uzetog izolovano i u kombinaciji sa članom 14 (zabrana diskriminacije) (*S.H. i H.V. protiv Austrije* (odl.)) ;
- Sud je zaključio da nije povređen član 9 Konvencije u slučaju odbijanja pravosudne vlasti da odloži ročište na kome je trebalo da bude prisutan podnosilac predstavke, advokat jevrejske veroispovesti, u svojstvu zastupnika jednog od podnosioca krivične prijave; s obzirom da je datum ročišta padao u dan jednog obavezujućeg jevrejskog praznika, podnosilac predstavke je izostao s ročišta a ono je održano bez njega. Sud je ocenio da je zainteresovani morao da očekuje da će njegov zahtev za odlaganje ročišta biti odbačen u skladu s odredbama važećeg zakona i da je mogao da nađe zamenu za sporno ročište (*Francesco Sessa protiv Italije*).

c) SLOBODA VEROISPOVESTI ZATVORENIKA

213. Domaći organi vlasti imaju obavezu da poštuju slobodu veroispovesti zatvorenika, uzdržavajući se od bilo kakvog mešanja u ostvarivanje prava iz člana 9 Konvencije i, ako je potrebno, preduzimajući pozitivne mere radi slobodnog ostvarivanja tih prava, s obzirom na posebne zahteve zatvorskog okruženja. Posebno, činjenica da neko ima obavezu molitve, čitanja verskih knjiga i meditiranja u prisustvu drugih zatvorenika jeste praktično neizbežna neprijatnost u zatvoru, koja

suštinski ne povređuje pravo na ispoljavanje svoje veroispovesti (*Kovalkovs protiv Letonije* (odl.)). S druge strane, po pravilu, članom 9 se ne garantuje zatvoreniku ni pravo da se bavi prozelitizmom u ustanovi u kojoj je smešten, niti pravo da svoju veroispovest ispoljava izvan te ustanove (*J.L. protiv Finske* (odl.)).

214. Isto tako, članom 9 se ne garantuje zatvoreniku ni pravo da mu bude priznato svojstvo «političkog zatvorenika» s posebnim statusom različitim od ostalih zatvorenika, niti pravo na izbegavanje primene opštih pravila zatvorskog života kao što je obaveza rada, obaveza da nosi zatvorsku odeću i da čisti svoju ćeliju (*McFeeley i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.); *X. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)). Komisija je takođe odlučila da se članom 9 ne nameće državi opšta obaveza da zatvorenima stavlja na raspolaganje knjige koje ovi smatraju neophodnim za praktikovanje njihove religije ili za razrađivanje njihove životne filozofije (*X. protiv Austrije* (odl.), n° 1753/63).

215. Sud je utvrdio da je povređen član 9 Konvencije u sledećim slučajevima:

- nemogućnost za lica osuđena na smrt, čija je kazna kasnije zamenjena kaznom doživotnog zatvora, da se viđaju sa sveštenikom (*Poltoratski protiv Ukrajine*, §§ 163-171, CEDH 2003-V ; *Kouznetsov protiv Ukrajine*, §§ 143-151) ;
- odbijanje sudije zaduženog za predmet podnosioca predstavke, koji je u pritvoru, da ovom dozvoli da učestvuje u bogoslužju u zatvorskoj kapeli, pošto to odbijanje nema nikakav osnov u domaćem pravu (*Igors Dmitrijevs protiv Letonije*);
- odbijanje zatvorske uprave da podnosiocu predstavke, jednom budisti, obezbedi obroke bez mesa, iako takav dogovor ne bi predstavljao neki preterani teret za zatvor (*Jakóbski protiv Poljske*).

216. S druge strane, organi Konvencije su zaključili da nije bilo nikakve vidljive povrede člana 9 u sledećim slučajevima:

- zabrana izrečena jednom zatvoreniku budisti da pušta bradicu (obrazložena potrebom da ne bude otežana njegova identifikacija) i odbijanje da mu se vrate njegove brojanice koje su stavljene u depozit prilikom njegovog prijema u zatvor. Komisija je ocenila da su ta ograničenja u skladu sa članom 9 § 2 utoliko što je njihov cilj zaštita javnog poretka (*X. protiv Austrije* (odl.), n° 1753/63) ;
- navodna nemogućnost, za jednog Britanca zatvorenog u Nemačkoj, da prisustvuje obredima Anglikanske crkve ili da se viđa s anglikanskim pastorom. Komisija je utvrdila da je podnildac predstavke, zapravo, imao pristup protestantskom kultu i protestantskim pastorima (*X. protiv Nemačke* (odl.)) ;
- zabrana izrečena jednom zatvoreniku budisti da šalje članke s namerom da ih objavljuje u jednom budističkom časopisu, s tim da zainteresovani nije pokazao u čemu praktikovanje njegove religije zahteva ili podrazumeva objavljivanje takvih članaka (*X. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)), i odbijanje da se dozvoli jednom drugom zatvoreniku budisti da se pretplati na jednu katoličku reviju koja jasno nema nikakve veze s njegovom religijom (*X. protiv Austrije* (odl.), n° 1753/63) ;
- uslovi života u zatvoru jednog ortodoksnog jevrejina kome je ponuđen košer vegetarijanski režim ishrane i koji je imao mogućnost da prima posete jednog jevrejina laika u pratnji zatvorskog sveštenog lica, pošto je napore organa vlasti da se garantuju verska prava podnosioca predstavke odobrio Veliki rabin (*X. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)) ;
- pronalaženje i zaplena od strane zatvorske uprave jedne knjige filozofskog i verskog karaktera, koju je poručio jedan zatvorenik taoističke veroispovesti, s obrazloženjem da ta knjiga sadrži jedno ilustrovano poglavlje posvećeno boričkim veštinama; to mešanje je bilo neophodno radi zaštite «prava i slobode drugih» (*X. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)) ;

- odbijanje upravnika zatvora da podnosioca predstavke uvede u zatvorsku evidenciju kao pripadnika religije « *Wicca* ». Komisija je smatrala da je, kad uz takvu naznaku idu i neke, za zainteresovanog, privilegije i olakšice radi praktikovanja njegove religije, razumno zahtevati da se prijavljena religija može identifikovati; a podnosilac predstavke nije izložio ni jednu činjenicu koja bi omogućila da se utvrdi postojanje jedne takve religije (*X. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)). U jednom sličnom slučaju, Komisija je odbacila predstavku jednog zatvorenika koji je za sebe tvrdio da je «obećavalac svetlosti» (« *Lichtanbeter* ») ali nije objasnio ni čemu se sastoji praktikovanje njegove religije, niti na koji način državni organi ometaju to praktikovanje (*X. protiv Nemačke* (odl.)) ;
- niz disciplinskih kazni izrečenih podnosiocu predstavke zato što je odbio da nosi zatvorsku uniformu i da čisti svoju ćeliju. U konkretnom slučaju, podnosilac predstavke je izjavljivao da, kao Sik, on ne priznaje nikakav autoritet između njega i Boga, pogotovo što je on zahtevao status «političkog zatvorenika» (otud i odbijanje nošenja uniforme; osim toga, pošto je pripadao visokoj kasti, bilo mu je «neprihvatljivo u kulturnom smislu» da radi s metlom ; otuda odbijanje da čisti svoju ćeliju). Komisija je proglasila njegovu prvu optužbu (u vezi s uniformom) nespojivom s Konvencijom (delom *ratione materiae* a delom *ratione personae*), a drugu očigledno neosnovanom: čak i pod pretpostavkom da je bilo mešanja u slobodu veroispovesti podnosioca predstavke, ono je bilo neophodno radi zaštite zdravlja i opravdano u smislu člana 9 § 2 (*X. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.)) ;
- disciplinska kazna izrečena jednom zatvoreniku zato što je odbio da radi u jednoj štampariji pod izgovorom da mu je, kao pristalici veganizma, moralno neprihvatljivo da radi s proizvodima navodno testiranim na životinjama (konkretno sa štamparskim bojama). Čak i pod pretpostavkom da je bilo mešanja u prava podnosioca predstavke na osnovu člana 9, ono je bilo u skladu s drugim stavom istog člana. S jedne strane, Komisija je prihvatila argument tužene vlade po kome je neophodno održavati u zatvoru sistem rada zatvorenika, pravičan i bez favorizovanja; s druge strane, Komisija je istakla i umerenost sankcije (*W. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.));
- odbijanje da se dozvoli podnosiocu predstavke, koji se smatra opasnim i koji je stoga pod posebnim režimom pojačane bezbednosti, da odlazi na misu, iako je bogoslužjenje mogao da prati iz svoje ćelije i da nikad nije tvrdio da je sprečavan da se viđa sa zatvorskim sveštenim licem (*Indelicato protiv Italije* (odl.)); za jedan sličan slučaj videti *Natoli protiv Italije* (odl.)) ;
- odbijanje zatvorske uprave da podnosiocu predstavke, pripadniku pokreta *Hare Krishna*, odobri korišćenje jedne posebne prostorije da bi u njoj čitao, molio se, meditirao i vršio verske obrede, kao i oduzimanje njegovih mirišljavih štapića, obrazloženo neophodnošću poštovanja prava ostalih zatvorenika (*Kovaļkovs protiv Letonije* (odl.)).

217. Sud je takođe odbacio žalbe jednog podnosioca predstavke koji je počinio niz veoma teških krivičnih dela i koji se našao na prinudnoj hospitalizaciji u jednoj psihijatrijskoj bolnici. Pošto se podnosilac predstavke deklarirao kao Jehovin svedok, uprava bolnice mu je omogućila održavanje kontakata s tom verskom organizacijom; međutim, pošto je propovedao i delio letke drugom pacijentima i bolničkom osoblju, upozoren je da to više ne čini. Sud je smatrao da je ta mera bila neophodna radi održavanja reda u predmetnoj ustanovi i radi zaštite interesa ostalih pacijenata. Što se tiče ostalog, Sud je zaključio da su pogledu člana 9 prava podnosioca predstavke bila poštovana (*J.L. protiv Finske* (odl.)).

SPISAK NAVOĐENIH SLUČAJEVA

Sud izriče svoje presude i svoje odluke na svoja dva službena jezika, na engleskom ili na francuskom. Hiperlinkovi slučajeva navedenih u ovom Vodiču upućuju na izvorni tekst presude odnosno odluke. Čitaocu je pružena mogućnost da, preko internet stranice Suda (www.echr.coe.int), konsultuje bazu podataka sudske prakse Suda (HUDOC) koja upravo sadrži integralni tekst svih presuda i odluka koje je Sud izrekao. Baza podataka HUDOC takođe omogućava pristup prevodima na nekih dvadesetak neslužbenih jezika, uz one na službenim jezicima, nekih od najznačajnijih slučajeva koje je Sud razmatrao. Osim toga, u toj bazi podataka nalaze se i linkovi prema nekih stotinak zbirki sudske prakse koje su sačinila treća lica.

—A—

Abrahamsson protiv Švedske, n° 12154/86, 5. oktobar 1987.
Acarca protiv Turske (odl.), n° 45823/99, 3. oktobar 2002.
Agga protiv Grčke (n° 2), n° 50776/99 i 52912/99, 17. oktobar 2002.
Agga protiv Grčke (n° 3), n° 32186/02, 13. jul 2006.
Agga protiv Grčke (n° 4), n° 33331/02, 13. jul 2006.
Ahmet Arslan i drugi protiv Turske, n° 41135/98, 23. februar 2010.
Aktas protiv Francuske (odl.), n° 43563/08, 30. jun 2009.
Al-Nashif protiv Bugarske (odl.), n° 50963/99, 25. januar 2001.
Al-Nashif protiv Bugarske, n° 50963/99, 20. jun 2002.
Alexandridis protiv Grčke, n° 19516/06, 21. februar 2008.
Alujer Fernández i Caballero Garcia protiv Španije (odl.), n° 53072/99, 14. jun 2001.
Angeleni protiv Švedske (odl.), n° 10491/83, Odluka Komisije od 3. decembra 1986, DR 51, s. 41
Araç protiv Turske (odl.), n° 9907/02, 19. decembar 2006.
Arrowsmith protiv Ujedinjenog Kraljevstva, n° 7050/75, izveštaj Komisije od 12. oktobra 1978, DR 19
Ásatrúarfélagið protiv Islanda (odl.), n° 22897/08, 18. septembar 2012.

—B—

B.C. protiv Švajcarske (odl.), n° 19898/92, odluka Komisije od 30. avgusta 1993, DR 75, s. 223
Baciu protiv Rumunije (odl.), n° 76146/12, 17 septembar 2013
Balsytė-Lideikienė protiv Litvanije (odl.), n° 72596/01; 24 novembar 2005
Bayatyan protiv Jermenije [GC], n° 23459/03, CEDH 2011.
Begheluri protiv Gruzije, n° 28490/02, 7. oktobar 2014.
Ben El Mahi i drugi protiv Danske (odl.), n° 5853/06, CEDH 2006-XV
Bernard i drugi protiv Luksemburga (odl.), n° 17187/90, odluka Komisije od 8. septembra 1993, DR 75, s. 57
Blumberg protiv Nemačke (odl.), n° 14618/03, 18. mart 2008.
Biserica Adevărat Ortodoxă din Moldova i drugi protiv Moldavije, n° 952/03, 27. februar 2007.
Biblijski centar Čuvaške republike protiv Rusije, n° 33203/08, 12. jun 2014.
Biro za kulturu Cluny-ja protiv Francuske (odl.), n° 1002/02, 22. mart 2005.
Boffa i drugi protiv San-Marina (odl.), n° 26536/95, odluka Komisije 15. januara 1998, DR 95, s. 27
Boychev i drugi protiv Bugarske, n° 77185/01, 27. januar 2011.
Bouessel du Bourg protiv Francuske (odl.), n° 20747/92, odluka Komisije od 18. februara 1993.
Bruno protiv Švedske (odl.), n° 32196/96, 28. avgust 2001.
Bukharatyan protiv Jermenije, n° 37819/03, 10. januar 2012.
Buldu i drugi protiv Turske, n° 14017/08, 3. jun 2014.

Bulgaru protiv Rumunije (odl.), n° 22707/05, 15. maj 2012.
Buscarini i drugi protiv San-Marina [GC], n° 24645/94, CEDH 1999-I

—C, Č—

C. protiv Ujedinjenog Kraljevstva (odl.), n° 10358/83, odluka Komisije od 15. decembra 1983, DR 37, s. 148
C.J., J.J. i E.J. protiv Poljske (odl.), n° 23380/94, odluka Komisije od 16. januara 1996.
C.R. protiv Švajcarske (odl.), n° 40130/98, 14. oktobar 1999.
Cârmuirea Spirituală a Musulmanilor din Republica Moldova protiv Moldavije (odl.), no. 12282/02, 14. jun 2005.
Cha'are Shalom Ve Tsedek protiv Francuske [GC], n° 27417/95, CEDH 2000-VII
Chappell protiv Ujedinjenog Kraljevstva (odl.), n° 12587/86, odluka Komisije od 14. jula 1987.
Chassagnou i drugi protiv Francuske [GC], n°s 25088/94, 28331/95 i 28443/95, CEDH 1999-III
Choudhury protiv Ujedinjenog Kraljevstva (odl.), n° 17439/90, odluka Komisije 5. marta 1991.
Church of Scientology i drugi protiv Švedske (odl.), n° 8282/78, odluka Komisije od 14. jula 1980, DR 21, s. 109
Church of Scientology of St Petersburg i drugi protiv Rusije, n° 47191/06, 2. oktobar 2014.
Çinar protiv Turske (odl.), n° 39334/98, 9. jul 2002.
Cserjés protiv Mađarske (odl.), n° 45599/99, 5. april 2001.
Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı protiv Turske, n° 32093/10, 2. decembar 2014.
Članovi Kongregacije Jehovinih svedoka Gldani-ja i drugi protiv Gruzije, n° 71156/01, 3. maj 2007.

—D—

D. protiv Francuske (odl.), n° 10180/82, odluka Komisije 6. decembra 1983, DR 35, s.199
Dahlab protiv Švajcarske (odl.), n° 42393/98, CEDH 2001-V
Daratsakis protiv Grčke, n° 12902/87, odluka Komisije od 7. oktobra 1987.
Darby protiv Švedske, presuda od 23. oktobra 1990, serija A n° 187, str. 17-18
Dautaj protiv Švajcarske (odl.), n° 32166/05, 20. septembar 2007.
Demeester protiv Belgije (odl.), n° 8493/79, odluka Komisije od 8. oktobra 1981.
Deschomets protiv Francuske (odl.), n° 31956/02, 16. maj 2006.
Dimitras i drugi protiv Grčke, n°s 42837/06, 3237/07, 3269/07, 35793/07 i 6099/08, 3. jun 2010.
Dimitras i drugi protiv Grčke (n°2), n°s 34207/08 i 6365/09, 3. novembar 2011.
Dimitras i drugi protiv Grčke (n° 3), n°s 44077/09, 15369/10 i 41345/10, 8. januar 2013.
Dimitrova protiv Bugarske, n° 15452/07, 10. februar 2015.
Dogru protiv Francuske, n° 27058/05, 4. decembar 2008.
Dubowska i Skup protiv Poljske (odl.), n°s 33490/96 i 34055/96, odluka Komisije od 18. aprila 1997, DR 89, s.156
Dudová i Duda protiv Republike Češke (odl.), n° 40224/98, 30. januar 2001.
Dvadeset i tri stanovnika Alseberg-a i de Beersel-a protiv Belgije (odl.), n° 1474/62, odluka Komisije od 26. jula 1963.

—E—

E. i G.R. protiv Austrije (odl.), n° 9781/82, odluka Komisije od 14. maja 1984, DR 37, s.42
Efstathiou protiv Grčke, 18. decembar 1996, *Zbornik presuda i odluka* 1996-VI
Evangelistička misionarska crkva i Salaûn protiv Francuske, n° 25502/07, 31. januar 2013.
El Majjaoui i Stichting Touba Moskee protiv Holandije (brisanje) [GC], n° 25525/03, 20. decembar 2007.
El Majjaoui i Stichting Touba Moskee protiv Holandije (odl.), n° 25525/03, 14. februar 2006.
El Morsli protiv Francuske (odl.), n° 15585/06, 4. mart 2008.
Erçep protiv Turske, n° 43965/04, 22. novembar 2011.

Eweida i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva, n° 48420/10, 59842/10, 51671/10 it 36516/10, CEDH 2013 (izvodi)

—F—

F.L. protiv Francuske (odl.), n° 61162/00, 3. novembar 2005.

F.P. protiv Nemačke (odl.), n° 19459/92, odluka Komisije od 29. marta 1993.

Fernández Martínez protiv Španije [GC], n° 56030/07, CEDH 2014 (izvodi)

Feti Demirtaş protiv Turske, n° 5260/07, 17. januar 2012.

Finska Församlingen i Stockholm i Hautaniemi protiv Švedske (odl.), n° 24019/94, odluka Komisije od 11. aprila 1996, DR 85, s.94

Folgerø i drugi protiv Norveške [GC], n° 15472/02, CEDH 2007-III

Francesco Sessa protiv Italije, n° 28790/08, CEDH 2012 (izvodi)

Fränklin-Beentjes i CEFLU-Luz da Floresta protiv Holandije, (odl.), n° 28167/07, 6. maj 2014.

Fusu Arcadie i drugi protiv Republike Moldavije, n° 22218/06, 17. jul 2012.

—G—

Gamaleddyn protiv Francuske (odl.), n° 18527/08, 30. jun 2009.

Giniewski protiv Francuske, n° 64016/00, CEDH 2006-I

Glas Nadejda EOOD i Anatoli Elenkov protiv Bugarske, n° 14134/02, 11. oktobar 2007.

Gluchowski i drugi protiv Francuske (odl.), n° 44789/98, 14. decembar 1999.

Gottesmann protiv Švajcarske (odl.), n° 10616/83, odluka Komisije od 4. decembra 1984, DR 40, s.284

Gough protiv Ujedinjenog Kraljevstva, n° 49327/11, 28. oktobar 2014.

Griechische Kirchengemeinde München und Bayern e.V. protiv Nemačke (odl.), n° 52336/99, 18. septembar 2007.

Grčka katolička parohija Pesceana i drugi protiv Rumunije (odl.), n° 35839/07, 14. april 2015.

Grzelak protiv Poljske, n° 7710/02, 15. jun 2010.

Güler i Uğur protiv Turske, n° 31706/10 i 33088/10, 2. decembar 2014.

Gündüz protiv Turske (odl.), n° 59997/00, 9. novembar 2004.

Gütl protiv Austrije, n° 49686/99, 12. mart 2009.

—H—

H. i B. protiv Ujedinjenog Kraljevstva (odl.), n° 11991/86, odluka Komisije od 18. jula 1986.

Hassan i Eylem Zengin protiv Turske, n° 1448/04, 9. oktobar 2007.

Hassan i Tchaouch protiv Bugarske [GC], n° 30985/96, CEDH 2000-XI

Hernandez Sanchez protiv Španije (odl.), n° 30479/96, odluka Komisije od 4. septembra 1996.

Herrmann protiv Nemačke [GC], n° 9300/07, 26. jun 2012.

Hizb Ut-Tahrir i drugi protiv Nemačke (odl.), n° 31098/08, 12. jun 2012.

Hoffmann protiv Austrije, 23 jun 1993, serija A n° 255-C

Hubaux protiv Belgije (odl.), n° 11088/84, odluka Komisije od 9. maja 1988.

Hüsnü Öz protiv Nemačke (odl.), n° 32168/96, odluka Komisije od 3. decembra 1996.

—I—

İ.A. protiv Turske, n° 42571/98, CEDH 2005-VIII

Iera Moni Profitou Iliou Thiras protiv Grčke (odl.), n° 32259/02, 21. novembar 2002.

Iglesia Bautista « El Salvador » i Ortega Moratilla protiv Španije (odl.), n° 17522/90, odluka Komisije od 11. januara 1992, DR 72, s.256

Igors Dmitrijevs protiv Letonije, n° 61638/00, 30. novembar 2006.

Indelicato protiv Italije (odl.), n° 31143/96, 6. jul 2000.

Institut francuskih sveštenika i drugi protiv Turske (odl.), n° 26308/95, odluka Komisije od 19. januara 1998, DR 92, s.15
Institut francuskih sveštenika i drugi protiv Turske (sporazumno rešenje), n° 26308/95, 14. decembar 2000.
ISKCON i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva (odl.), n° 20490/92, odluka Komisije od 8. marta 1994, DR 76, s.90
Islamische Religionsgemeinschaft in Berlin e.V. protiv Nemačke (odl.), n° 53871/00, CEDH 2002-X
Ismailova protiv Rusije, n° 37614/02, 29. novembar 2007.
Ivanova protiv Bugarske, n° 52435/99, 12. april 2007.

—J—

J.L. protiv Finske (odl.), n° 32526/96, 16. novembar 2000.
Jakóbski protiv Poljske, n° 18429/06, 7. decembar 2010.
Jasvir Singh protiv Francuske (odl.), n° 25463/08, 30. jun 2009.
Jehovas Zeugen in Österreich protiv Austrije, n° 27540/05, 25. septembar 2012.
Jenik protiv Austrije (odl.), n° 37794/07, 11568/08, 23036/08, 23044/08, 23047/08, 23053/08, 23054/08 i 48865/08, 20. novembar 2012.
Johannische Kirche i Peters protiv Nemačke (odl.), n° 41754/98, CEDH 2001-VIII
Johnston i drugi protiv Irske, 18. decembar 1986, serija A n° 112
Jones protiv Ujedinjenog Kraljevstva (odl.), n° 42639/04, 13. septembar 2005.
Josephides protiv Turske (odl.), n° 21887/93, 24. avgust 1999.

—K—

K. protiv Holandije (odl.), n° 15928/89, odluka Komisije od 13. maja 1992.
K. i V. protiv Holandije (odl.), n° 11086/84, odluka Komisije od 16. jula 1987.
Karahmed protiv Bugarske, n° 30587/13, 24. februar 2015.
Kalaç protiv Turske, 1er jul 1997, Zbornik presuda i odluka 1997-IV
Karaduman protiv Turske (odl.), n° 16278/90, odluka Komisije od 3. maja 1993, DR 74, s.93
Karaduman protiv Turske (odl.), n° 41296/04, 3. april 2007.
Karakuzey protiv Nemačke (odl.), n° 26568/95, odluka Komisije od 16. oktobra 1996.
Karlsson protiv Švedske (odl.), n° 12356/86, odluka Komisije od 8. septembra 1988, DR 57, s.172
Katolička crkva Hanije protiv Grčke, 16. decembar 1997, Zbornik presuda i odluka 1997-VIII
Keller protiv Nemačke (odl.), n° 36283/97, odluka Komisije od 4. marta 1998.
Kenar protiv Turske (odl.), n° 67215/01, 1. decembar 2005.
Kervanci protiv Francuske, n° 31645/04, 4. decembar 2008.
Khan protiv Ujedinjenog Kraljevstva (odl.), n° 11579/85, odluka Komisije od 7. jula 1986, DR 48, s.253
Kimlya i drugi protiv Rusije, n° 76836/01 i 32782/03, CEDH 2009
Kipar protiv Turske [GC] (fond), n° 25781/94, CEDH 2001-IV
Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen protiv Danske, 7. decembar 1976, serija A n° 23
Knudsen protiv Norveške (odl.), n° 11045/84, odluka Komisije od 8. marta 1985, Odluke i izveštaji 42, s.258
Kohn protiv Nemačke (odl.), n° 47021/99, 23. mart 2000.
Kokkinakis protiv Grčke, 25 maj 1993, serija A n° 260-A
Kongregacija Juma džamije i drugi protiv Azerbejdžana (odl.), n° 15405/04, 8. januar 2013.
Kontakt-Information-Therapie i Hagen protiv Austrije (odl.), n° 11921/86, odluka Komisije od 12. oktobra 1988, DR 57, s.81
Konttinen protiv Finske (odl.), n° 24949/94, 3. decembar 1996, DR 87, s.69
Köse i drugi protiv Turske (odl.), n° 26625/02, CEDH 2006-II
Kosteski protiv Bivše Jugoslovenske Republike Makedonije, n° 55170/00, 13. april 2006.
Koppi protiv Austrije, n° 33001/03, 10. decembar 2009.
Kouznetsov protiv Ukrajine, n° 39042/97, 29. april 2003.
Kouznetsov i drugi protiv Rusije, n° 184/02, 11. januar 2007.

Kovaļkovs protiv Letonije (odl.), n° 35021/05, 31. januar 2012.
Krupko i drugi protiv Rusije, n° 26587/07, 26. jun 2014.
Kubalska i Kubalska-Holuj protiv Poljske (odl.), n° 35579/97, odluka Komisije od 22. oktobra 1997.
Kultovsko udruženje hrama Piramide protiv Francuske, n° 50471/07, 31. januar 2013.
Kurtulmuş protiv Turske (odl.), n° 65500/01, CEDH 2006-II
Kustannus OY Vapaa Ajattelija AB i drugi protiv Finske (odl.), odluka Komisije od 15. aprila 1996, DR 85, s.29

—L—

Lajda i drugi protiv Republike Češke (odl.), n° 20984/05, 3. mart 2009.
Lang protiv Austrije, n° 28648/03, 19. mart 2009.
Larissis i drugi protiv Grčke, 24. februar 1998, Zbornik presuda i odluka 1998-I
Lautsi i drugi protiv Italije [GC], n° 30814/06, CEDH 2011 (izvodi)
Le Cour Grandmaison i Fritz protiv Francuske (odl.), n° 11567/85 i 11568/85, odluka Komisije od 6. jula 1987, DR 53, s.150
Leela Förderkreis e.V. i drugi protiv Nemačke, n° 58911/00, 6. novembar 2008.
Leyla Şahin protiv Turske [GC], n° 44774/98, CEDH 2005-XI
Löffelmann protiv Austrije, n° 42967/98, 12. mart 2009.
Logan protiv Ujedinjenog Kraljevstva (odl.), n° 24875/94, odluka Komisije od 6 septembra 1996, DR 86, s.74
Lombardi Vallauri protiv Italije, n° 39128/05, 20. oktobar 2009.
Lotter protiv Bugarske (odl.), n° 39015/97, 6. februar 2003.
Lotter i Lotter protiv Bugarske (sporazumno rešenje), n° 39015/97, 19. maj 2004.
Lundberg protiv Švedske (odl.), n° 36846/97, 28. avgust 2001.

—M—

Magyar Keresztény Mennonita Egyház i drugi protiv Mađarske, n° 70945/11, 23611/12, 26998/12, 41150/12, 41155/12, 41463/12, 41553/12, 54977/12 i 56581/12, CEDH 2014 (izvodi)
Mann Singh protiv Francuske (odl.), n° 24479/07, 13. novembar 2008.
Manoussakis i drugi protiv Grčke, 26 septembar 1996, Zbornik pesuda i odluka 1996-IV
Martins Casimiro i Cerveira Ferreira protiv Luksemburga (odl.), n° 44888/98, 27. april 1999.
Marty protiv Švajcarske (odl.), n° 21566/93, odluka Komisije od 30. avgusta 1993.
Masaev protiv Moldavije, n° 6303/05, 12. maj 2009.
McFeeley i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva (odl.), n° 8317/78, odluka Komisije od 15. maja 1980, DR 20, s.44
Mignot protiv Francuske (odl.), n° 37489/97, odluka Komisije od 21 oktobra 1998
Miroļubovs i drugi protiv Letonije, n° 798/05, 15. septembar 2009.
Mitropolijska crkva Besarabije i drugi protiv Moldavije, n° 45701/99, CEDH 2001-XII
Moskovski Jehovini svedoci protiv Rusije, n° 302/02, 10. jun 2010.
Moskovski ogranak Vojske spasa protiv Rusije, n° 72881/01, CEDH 2006-XI
Moskovska scijentološka crkva protiv Rusije, n° 18147/02, 5. april 2007.
Murphy protiv Irske, n° 44179/98, CEDH 2003-IX (izvodi)

—N—

N.F. protiv Italije, n° 37119/97, CEDH 2001-IX
Natoli protiv Italije (odl.), n° 26161/95, odluka Komisije od 18. maja 1998.
Nolan i K. protiv Rusije, n° 2512/04, 12. februar 2009.
Nyyssönen protiv Finske (odl.), n° 30406/96, odluka Komisije od 15. januara 1998.

—O—

Obst protiv Nemačke, n° 425/03, 23. septembar 2010.
Omkarananda i Divine Light Zentrum protiv Švajcarske (odl.), n° 8118/77, odluka Komisije od 19. marta 1981, DR 25, s.118
Otto-Preminger-Institut protiv Austrije, 20. septembar 1994, serija A n° 295-A
Ouardiri protiv Švajcarske (odl.), n° 65840/09, 28. jun 2011.

—P—

Palau-Martinez protiv Francuske, n° 64927/01, CEDH 2003-XII
Pannulo i Forte protiv Francuske (odl.), n° 37794/97, 23. novembar 1999.
Parry protiv Ujedinjenog Kraljevstva (odl.), n° 42971/05, CEDH 2006-XV
Pavrides i Georgakis protiv Turske (odl.), n° 9130/09 i 9143/09, 2. jul 2013.
Pendragon protiv Ujedinjenog Kraljevstva (odl.), n° 31496/98, odluka Komisije, 19. oktobar 1998.
Pentidis i drugi protiv Grčke, 9 jun 1997, Zbornik presuda i odluka 1997-III
Perry protiv Letonije, n° 30273/03, 8. novembar 2007.
Phull protiv Francuske (odl.), n° 35753/03, CEDH 2005-I
Pichon i Sajous protiv Francuske (odl.), n° 49853/99, CEDH 2001-X
Pitkevich protiv Rusije (odl.), n° 47936/99, 8. februar 2001.
Poltoratski protiv Ukrajine, n° 38812/97, CEDH 2003-V
Predstavništvo zajednice jevrejskih opština bivšeg Sovjetskog Saveza i Zajednica jevrejskih verskih organizacija Ukrajine protiv Ukrajine (odl.), n° 13276/05, 1. april 2014.
Preduzeće X. protiv Švajcarske (odl.), n° 7865/77, odluka Komisije od 27 februara 1979, DR 16, s.85
Pretty protiv Ujedinjenog Kraljevstva, n° 2346/02, CEDH 2002-III

—Q—

—R—

Ranjit Singh protiv Francuske (odl.), n° 27561/08, 30. jun 2009.
Razaghi protiv Švedske (odl.), n° 64599/01, 11. mart 2003.
Refah Partisi (Partija prosperiteta) i drugi protiv Turske [GC], n° 41340/98, 41342/98, 41343/98 i 41344/98, CEDH 2003-II
Reformirana crkva X. protiv Holandije (odl.), n° 1497/62, odluka Komisije od 14. decembra 1962, Godišnjak 5
Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas i drugi protiv Austrije, n° 40825/98, 31. jul 2008.
Revert i Legallais protiv Francuske (odl.), n° 14431/88 i 14432/88, odluka Komisije od 8. septembra 1989, DR 62, s.309
Rommelfanger protiv Nemačke (odl.), n° 12242/86, odluka Komisije od 6. septembra 1989, DR 62, s.151
Rupprecht protiv Španije (odl.), n° 38471/10, 19. februar 2013.

—S—

S.A.S. protiv Francuske [GC], n° 43835/11, CEDH 2014 (izvodi)
S.H. i H.V. protiv Austrije (odl.), n° 19860/91, odluka Komisije od 13. januara 1993.
Sadik Amet i drugi protiv Grčke (odl.), n° 64756/01, 10. oktobar 2002.
Sveti sinod bugarske pravoslavne crkve (mitropolit Inokentije) i drugi protiv Bugarske, n° 412/03 i 35677/04, 22. januar 2009.
Salonen protiv Finske (odl.), n° 27868/95, odluka Komisije od 2. jula 1997, DR 90, s.60
Saniewski protiv Poljske, (odl.), n° 40319/98, 26. jun 2001.
Savda protiv Turske, n° 42730/05, 12. jun 2012.

Savez crkava « Riječ života » i drugi protiv Hrvatske, n° 7798/08, 9. decembar 2010.
Schüth protiv Nemačke, n° 1620/03, CEDH 2010
Siebenhaar protiv Nemačke, n° 18136/02, 3. februar 2011.
Scientology Kirche Deutschland e.V. protiv Nemačke (odl.), odluka Komisije od 7. aprila 1997, DR 89, s.163
Schilder protiv Holandije (odl.), n° 2158/12, 16. oktobar 2012.
Serbisch-griechisch-orientalische Kirchengemeinde zum Heiligen Sava in Wien protiv Austrije (odl.), n° 20966/92, odluka Komisijedu 30. novembar 1994.
Serif protiv Grčke, n° 38178/97, CEDH 1999-IX
Şerife Yiğit protiv Turske [GC], n° 3976/05, 2. novembar 2010.
Sert protiv Turske (odl.), n° 47491/99, 8. jul 2004.
Seyidzade protiv Azerbejdžana, n° 37700/05, 3. decembar 2009.
Šijakova i drugi protiv Bivše Jugoslovenske Republike Makedonije (odl.), n° 67914/01, 6. mart 2003.
Sinan Işık protiv Turske, n° 21924/05, CEDH 2010
Sindicatul « Păstorul cel Bun » protiv Rumunije [GC], n° 2330/09, CEDH 2013 (izvodi)
Skugar i drugi protiv Rusije (odl.), n° 40010/04, 3. decembar 2009.
Sofianopoulos i drugi protiv Grčke (odl.), n° 1977/02, 1988/02 i 1997/02, CEDH 2002-X
Sotirov i drugi protiv Bugarske (odl.), n° 13999/05, 5. jul 2011.
Spampinato protiv Italije (odl.), n° 23123/04, 29. mart 2007.
Spetz i drugi protiv Švedske (odl.), n° 20402/92, odluka Komisije od 12. oktobra 1994.
Stanovnici Leeuw-St Pierre protiv Belgije (odl.), n° 2333/64, odluka Komisije od 15. jula 1965, Godišnjak 8
Staatkundig Gereformeerde Partij protiv Holandije (odl.), n° 58369/10, 10. jul 2012.
Stedman protiv Ujedinjenog kraljevstva (odl.), n° 29107/95, odluka Komisije od 9. aprila 1997, DR 89, s.104
Sukyo Mahikari France protiv Francuske (odl.), n° 41729/09, 8. januar 2013.
Sviato-Mykhailivska Parafiya protiv Ukrajine, n° 77703/01, 14. jun 2007.

—T—

T.N.B. protiv Rumunije (odl.), no 34644/02. januar 2010.
Tanyar i drugi protiv Turske (odl.), n° 74242/01, 7. jun 2005.
Tarhan protiv Turske, n° 9078/06, 17. jul 2012.
Tennenbaum protiv Švedske (odl.), n° 16031/90, odluka Komisije od 3. maj 1993.
Tepeli i drugi protiv Turske (odl.), n° 31876/96, 11. septembar 2001.
The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints protiv Ujedinjenog Kraljevstva, n° 7552/09, 4. mart 2014.
Thlimmenos protiv Grčke [GC], n° 34369/97, CEDH 2000-IV
Tiğ protiv Turske (odl.), n° 8165/03, 24. maj 2005.
Tsaturyan protiv Jermenije, n° 37821/03, 10. januar 2012.

—U—

Udruženje Jehovinih svedoka protiv Francuske, n° 8916/05, 30. jun 2011.
Udruženje Sivananda de Yoga Vedanta protiv Francuske (odl.), n° 30260/96, odluka Komisije od 16. aprila 1998.
Udruženje vitezova zlatnog lotosa protiv Francuske, n° 50615/07, 31. januar 2013.
Unija ateista protiv Francuske, n° 14635/89, izveštaj Komisije od 6. jula 1994a
Universelles Leben e.V. protiv Nemačke (odl.), n° 29745/96, odluka Komisije od 27. novembra 1996.

—V—

- V. protiv Holandije* (odl.), n° 10678/83, odluka Komisije od 5. jula 1984, DR 39, s.267
Valsamis protiv Grčke, 18. decembar 1996, *Zbornik presuda i odluka* 1996-VI
Van den Dungen protiv Holandije (odl.), n° 22838/93, odluka Komisije od 22. februara 1995, DR 80, s.147
Vartic protiv Rumunije (n° 2), n° 14150/08, 17. decembar 2013.
Van Schijndel i drugi protiv Holandije (odl.), n° 30936/96, odluka Komisije od 10. septembra 1997.
Vereniging Rechtswinkels Utrecht protiv Holandije (odl.), n° 11308/84, odluka Komisije od 13. marta 1986, DR 46, s.203
Vergos protiv Grčke, n° 65501/01, 24. jun 2004.
Viel protiv Francuske (odl.), n° 41781/98, 14. decembar 1999.
Visoki duhovni savet muslimanske zajednice protiv Bugarske, n° 39023/97, 16. decembar 2004.
Von Pelser protiv Italije (odl.), n° 14254/88, odluka Komisije od 9. novembra 1990.

—W—

- W. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (odl.), n° 18187/91, odluka Komisije od 10. februara 1993.
Wasmuth protiv Nemačke, n° 12884/03, 17. februar 2011.
Williamson protiv Ujedinjenog Kraljevstva (odl.), n° 27008/95, odluka Komisije od 17. maja 1995.
Wingrove protiv Ujedinjenog Kraljevstva, 25. novembar 1996, *Zbornik presuda i odluka* 1996-V

—X—

- X. protiv Nemačke* (odl.), n° 2413/65, odluka Komisije od 16. decembra 1966, *Zbornik odluka Komisije* 23, s.1
X. protiv Nemačke (odl.), n° 3110/67, odluka Komisije od 19. jula 1968, *Godišnjak* 11
X. protiv Nemačke (odl.), n° 4445/70, odluka Komisije od 1. aprila 1970, *Zbornik odluka Komisije* 37, s.119
X. protiv Nemačke (odl.), n° 6167/73, odluka Komisije od 18. decembra 1974, DR 1, s.64
X. protiv Nemačke (odl.), n° 8741/79, odluka Komisije od 10. marta 1981, DR 24, s.137
X. protiv Austrije (odl.), n° 1718/62, odluka Komisije od 22. aprila 1965, *Godišnjak* 8
X. protiv Austrije (odl.), n° 1753/63, odluka Komisije od 15. februara 1965, *Godišnjak* 8
X. protiv Austrije (odl.), n° 4982/71, odluka Komisije od 22. marta 1972, *Godišnjak* 15
X. protiv Austrije (odl.), n° 8652/79, odluka Komisije od 15. oktobra 1981, DR 26, s.89
X. protiv Danske (odl.), n° 7374/76, odluka Komisije od 8. marta 1976, DR 5, s.157
X. protiv Islanda (odl.), n° 2525/65, odluka Komisije od 6. februara 1967, *Zbornik odluka Komisije* 22, s.33
X. protiv Holandije (odl.), n° 1068/61, odluka Komisije od 14. decembra 1962, *Godišnjak* 5
X. protiv Holandije (odl.), n° 2065/63, odluka Komisije od 14. decembra 1965, *Godišnjak* 8
X. protiv Holandije (odl.), n° 2648/65, odluka Komisije od 6. februara 1968, *Godišnjak* 11
X. protiv Holandije (odl.), n° 2988/66, odluka Komisije od 31. maja 1967, *Godišnjak* 10
X. protiv Ujedinjenog Kraljevstva (odl.), n° 5442/72, odluka Komisije od 20. decembra 1974, DR 1, s.41
X. protiv Ujedinjenog Kraljevstva (odl.), n° 5947/72, odluka Komisije od 5. marta 1976, DR 5, s.8
X. protiv Ujedinjenog Kraljevstva (odl.), n° 6886/75, odluka Komisije od 18. maja 1976, DR 5, s.100
X. protiv Ujedinjenog Kraljevstva (odl.), n° 7291/75, odluka Komisije od 4. oktobra 1977, DR 11, s.55
X. protiv Ujedinjenog Kraljevstva (odl.), n° 7992/77, odluka Komisije od 12. jula 1978, DR 14, s.234
X. protiv Ujedinjenog Kraljevstva (odl.), n° 8160/78, odluka Komisije od 12. marta 1981, DR 22, s.27
X. protiv Ujedinjenog Kraljevstva (odl.), n° 8231/78, odluka Komisije od 6. marta 1982, DR 28, s.5
X. protiv Švedske (odl.), n° 172/56, odluka Komisije od 20. decembra 1957, *Godišnjak* 1
X. protiv Švedske (odl.), n° 434/58, odluka Komisije od 30. juna 1959, *Godišnjak* 3
X. protiv Švedske (odl.), n° 911/60, odluka Komisije od 10. aprila 1961, *Godišnjak* 4
X. protiv Švedske (odl.), n° 7911/77, odluka Komisije od 12. decembra 1977, DR 12, s.192

X. protiv Ujedinjenog Kraljevstva (odl.), no. 7291/75, odluka Komisije od 4. oktobra 1977.

X. i Church of Scientology protiv Švedske (odl.), n° 7805/77, odluka Komisije od 5. maja 1979, DR 16, s.68

X. Ltd. i Y. protiv Ujedinjenog Kraljevstva (odl.), n° 8710/79, odluka Komisije od 7. maja 1982, DR 28, s.77

X., Y. i Z. protiv Nemačke (odl.), n° 6850/74, odluka Komisije od 18. maja 1976, DR 5, s.90

—Y—

Yanaşık protiv Turske (odl.), n° 14524/89, odluka Komisije od 6. januara 1993, DR 74, s.14

—Z—

Z. i T. protiv Ujedinjenog Kraljevstva (odl.), n° 27034/05, CEDH 2006-III